

Tartu Ülikool
Humanitaarteaduste ja kunstide valdkond
Ajaloo ja arheoloogia instituut
Arhiivinduse osakond

Erik Tender Eesti Omavalitsuse Tartu
Keskarihiivi juhina 1942–1944
Bakalaureusetöö

Mirjam Remma

Juhendaja: phd Aigi Rahi-Tamm

TARTU 2017

SISUKORD

SISSEJUHATUS.....	3
1. Erik Tenderi elu ja tegevus (1902–1991).....	8
2. Erik Tender Eesti Omavalitsuse Tartu Keskarhiivi juhina 1942-1944.....	14
2.1. Eesti Riigi Keskarhiiv aastail 1921–1941	14
2.2. Eesti arhiivinduse korraldus Saksa okupatsiooni ajal.....	16
2.3. Arhiivi halduslikud probleemid ning arhiivi kaitse	17
2.4. Arhiivi personal ja tööõhkkond	23
2.5. Arhiivis leiduva ainese kasutamine ja teaduslik tegevus.....	27
2.6. Arhiivimaterjalide evakueerimine	30
KOKKUVÕTE.....	33
LISAD	35
KASUTATUD ALLIKAD JA KIRJANDUS	38
Erik Tender - head of Tartu's Center archive of Estonian Self-Administration 1942-1944...	42

SISSEJUHATUS

Eesti Vabariigi loomise järel hakati välja arendama Eesti arhiivindust, millesse panustasid paljud tollased ajaloolased ning arhivaarid, nagu näiteks Otto Liiv¹, Arnold Soom², Rudolf Kenkmaa³, kes olid saanud hariduse Tartu Ülikoolist ja suundusid tööle arhiividesse. Nende hulgas oli ka Erik Tender.⁴ Paraku ei ole tema nimi tuntud võrdselt näiteks Otto Liivi või Arnold Soomi omaga. See ajendas kirjutama bakalaureusetöö just Erik Tenderist ja tema elust ning tegevusest rõhuasetusega Saksa okupatsiooni aegsele perioodile, mil Tender oli ametis Eesti Omavalitsuse (EO) Tartu Keskarhiivi⁵ juhataja kohusetäitjana (1942–1944). Tender juhtis arhiivi üsnagi segasel ja keerulisel perioodil, tema tegevus arhiivi juhi ülesannetes mõjutas arhiivi olukorda otseselt. Kindlasti vääriks Erik Tender sellest uurimusest põhjalikumalt käsitlust, millele käesolev töö edaspidisteks sissevaadeteks ainest annab.

Töö eesmärk on uurida Erik Tenderit EO Tartu Keskarhiivi juhataja kohusetäitjana aastatel 1942–1944. Töös uuritakse probleeme, millega arhiiv Saksa okupatsiooni tingimustes silmitsi seisis, seda ennekõike Erik Tenderi seisukohast hinnatuna. Küsimused olid järgmised: kuidas mõjutas Tender arhiivi käekäiku; kas ta püüdis hoida olukorda arhiivis stabiilsena; millised olud valitsesid arhiivis Saksa okupatsiooni ajal tervikuna ning milliste probleemide lahendamisega pidi Tender kõige rohkem tegelema?

Historiograafia. Kõige põhjalikumalt on Erik Tenderit käsitlenud Peep Pillak, kes avaldas oma uurimistulemused 1997. aastal ajakirjas Kleio⁶ ja 2001. aastal Eesti Teadusliku Seltsi Rootsis aastaraamatus⁷ ilmunud artiklites. Need annavad ülevaate Tenderi elust, neist varasem, 1997. aastal ilmunud artikkel, keskendub pigem tema tegevusele enne 1944. aastat, mida teine artikkel täiendab Rootsis elatud aastate kohta. Nimetatud artiklid on oluline osa töö esimeses peatükis käsitletud Tenderi elu ja tegevuse kontekstis.

---

¹ **Otto Liiv** (1905-1942) – ajaloolane arhivaar, 1932-1942 Eesti Riigi Keskarhiivi juhataja.

² **Arnold Soom** (1900-1977) – ajaloolane, arhivaar, 1930-1940 Narva Linnaarhivaar ja 1941-1944 Riigiarhiivi (Tallinnas) juhataja

³ **Rudolf Kenkmaa** (1898-1975) – ajaloolane, arhivaar, 1939-1944 Tallinna Linnaarhiivi juhataja

⁴ Allikates esineb Erik Tenderi nimi erineval kujul. Kasutusel on olnud lisaks nimekujule Erik ka veel Eerik ja Erich. Autor on siinkohal valinud kõige levinuma ja allikates kõige sagedamini esineva Eriku nimekuju.

⁵ 1921–1940 Eesti Riigi Keskarhiiv; 1940–1941 Eesti NSV Keskarhiivi Tartu filiaal; 1941–1944 Eesti Omavalitsuse Tartu Keskarhiiv; 1944–1948 Eesti NSV Keskarhiivi Tartu osakond; 1948–1989 Eesti NSV Riiklik Ajaloo Keskarhiiv (ENSV RAKA); 1989–1998 Eesti Ajalooarhiiv; 1998–2016 Rahvusarhiivi Ajalooarhiiv; 2016 – Rahvusarhiiv.

⁶ Pillak, Peep 1997. Erik Tender 95. – Kleio. Ajaloo ajakiri 1997, nr 1 (19), lk 62–63.

⁷ Pillak, Peep 2001. Erik Tender. – Eesti Teadusliku Seltsi Rootsis aastaraamat, XII, 1991–1999, lk 331–335.

Tenderi tegevus on ära märgitud ka tema kolleegide Arnold Soomi⁸ ja Voldemar Milleri⁹ mälestustes¹⁰. Kuigi Tenderit mainitakse neis üsna põgusalt, pakuvad mõlemad teosed head sissevaadet uuritavasse perioodi. Soomi puhul kajastub 1920ndate keskpaik ja Eesti Tartu Keskarhiivi kujunemislugu, Milleri mälestused kätkevad aga Saksa okupatsiooni aegset perioodi EO Tartu Keskarhiivis. Arnold Soomi tegevust Saksa okupatsiooni ajal on käsitlenud Enn Küng,¹¹ kelle artikkel võimaldab tõmmata teatud paralleele Erik Tenderi olukorraga EO Tartu Keskarhiivi juhina. Tenderit ja Ajalooarhiivi tegevust on Milleriga seoses käsitlenud ka Indrek Paavle. Paraku on Paavle artiklisse lipsanud eksitav info, nagu oleks Tender surnud pärast Saksamaale siirdumist 1944. aastal Łódźis (Litzmannstadt 1940–1945)¹², tegelikult suri Erik Tender aastakümneid hiljem (1991. aastal) Stockholmis.

Saksa okupatsiooni aegse arhiivi tegevust Tartus pole eriti uuritud. Kõige põhjalikumalt on seda teinud Endel Kuusik¹³. Eesti arhiivinduse arengut tervikuna on aidanud mõista Otto Liivi kirjutised.¹⁴ Ka Raimo Pohjala kirjutis Arno Rafael Cederbergist mõtestab hästi lahti Eesti arhiivinduse sünniaegu.¹⁵ Ajalooarhiivi algusaastaid on käsitlenud Peep Pillak¹⁶, hilisemat aega Elsa Brück,¹⁷ kelle 1968. aastal koostatud ülevaade lõpeb aastaga 1944. Kirjutis kannab mõistetavalt nõukogude ajastule omast pitserit, andes positiivse hinnangu nõukogulikele uuendustele arhiivinduses. Kindlasti on siinkohal oluline nimetada ka Indrek Paavle 1998. aastal koostatud peaseminaritöö „Eesti NSV Riiklik Ajaloo Keskarhiiv 1940–1970“, kuid

---

⁸ Soom, Arnold 1996. Mälestusi. Artikleid.

⁹ Voldemar Miller (1911-2006) - ajaloolane, raamatukogutöötaja, arhivaar, raamatuteadlane, ajakirjanik, töötas 1937-1950 Eesti Riigi Keskarhiivis (hilisemas Eesti NSV Riiklik Ajaloo Keskarhiivis).

¹⁰ RA, EFA.333.2855. Voldemar Miller (ajaloolane). – Lindistused „Voldemar Miller (ajaloolane) (I ja II osa)“, kus Millerit on käsitlenud Peep Pillak.

¹¹ Küng, Enn 2016. Arhiiviajaloolane Arnold Soom (3. juuni 1900 – 28. juuli 1977). – Tuna. Ajalookultuuri ajakiri 2016 (2), lk 71–90.

¹² Paavle, Indrek 1996. Voldemar Miller ja Eesti Ajalooarhiiv – Kleio. Ajaloo ajakiri 3 (17), lk 7.

¹³ Kuusik, Endel 1999. Ajalooarhiivi ajaloost aastail 1939–1944. – Eesti ajalooarhiivi toimetised. Acata et commentationes archivi historici estoniae 4 (11), lk 119–151.

¹⁴ Liiv, Otto 1932. Eesti Riigi Keskarhiivi tegevuse ülevaade 1921–1932 ja arhiivide loend. – Eesti Riigi Keskarhiivi Toimetised nr 2.

¹⁵ Liiv, Otto 1932. Eesti arhiivinduslikest üritusist Eesti iseseisvumiseni.. – Ajalooline ajakiri 1932 nr. 1, lk 15–36.

¹⁶ Liiv, Otto 1933. Arhiivi mõiste, ajalugu ja ülesanded. – Arhiivinduse käsiraamat I, lk 7–21.

¹⁷ Liiv, Otto 1936. Eesti arhiivinduse ajalooline areng. – Arhiivinduse käsiraamat II, lk 7–30.

¹⁸ Liiv, Otto 1937. Riigi Keskarhiiv 1932–1937 a arhiivinduslikke eriküsimusi. – Eesti Riigi Keskarhiivi Toimetised nr. 5.

¹⁹ Pohjala, Raimo 2005. Arno Rafael Cederberg ja Eesti arhiivinduse sünn. – Kultuurisild üle Soome lahe. Eesti-Soome akadeemilised ja kultuurisuhted 1918–1944, lk 373–421.

²⁰ Pillak, Peep 1991. Ajaloolise arhiivi asutamine ja Tartu Ülikool. – Kleio. Teaduslik-populaarne ajaloo almanahh, lk 56–59.

²¹ Brück, Elsa 1968. Eesti NSV Riikliku Ajaloo Keskarhiivi ajaloost. – Nõukogude arhiivinduse 50. aastapäevale pühendatud juubelikonverentsi materjalid.

kahjuks on see töö instituudi raamatukogust kadunud, mistõttu puudus võimalus sellega tutvumiseks.¹⁸ Paraku ei õnnestunud kusagilt leida ka töö koopiat.

Mis puudutab 1943. ja 1944. aastal hoo sisse saanud kultuurivarade evakueerimist, on palju abi olnud Gustav Ränga mälestustest.¹⁹ Evakueerimise teema lahkamisel, kuid ka käsitletava perioodi üleüldisel uurimisel aitab häid võrdlusi luua artikkel Tartu Ülikooli raamatukogust aastatel 1940–1945.²⁰ Kuid nagu Elsa Brücki artikkel, on ka Lea Trikkanti kirjutis nõukogude ajastule iseloomulikult kallutatud, Nõukogude võimu tegevust on edasi antud vaid positiivses valguses. Kuna minu peamisteks allikateks on olnud Erik Tenderi päevikud (vt täpsemalt Allika ja meetodika juures), siis olen mälestuste ja muu kirjanduse puhul võrrelnud probleeme, mis koorusid päevikutest välja ka teiste toleaegete mälestuste ja kirjandusega, et mõista ajastu ning arhiivi eripärasid.

Allikad ja meetodika. Bakalaureusetöö üks peamine allikas oli Erik Tenderi isikuarhiiv Rahvusarhiivis²¹, mis sisaldab biograafilisi dokumente, tööd, tegevust ja harrastusi iseloomustavaid dokumente, kirjavahetust, fotosid ja trükiseid. Enim kasutatud allikas on tema märkmik/päevikud aastatest 1942–1944.²² Märkmeid on Tender teinud peaaegu iga päeva kohta, need sisaldavad ennekõike tööalast teavet, kuid hinnanguid toimunule leiame neist napilt. Sissekannete kirjutamisel on ta olnud väga metoodiline ja täpne. Märkmed on üles ehitatud üsna skemaatilisel kujul, kus iga päeva juurde on lisatud kirjeldus ilma kohta (näiteks temperatuur toas ja väljas) ning samuti on päevik alates 1942. aasta keskpaigast varustatud märksõnadega selle serval (vt LISA 1 ja LISA 2), mis lihtsustab nende kasutamist eriti korduvate teemade/probleemide esinemisel. Päevikute stiil on lakooniline, nendes on vähe hinnanguid olukordadele, ilmselt on ta tajunud, et Saksa okupatsiooni tingimustes pole tark võime mingilgi viisil kritiseeriva kirjaliku tõendusmaterjaliga varustada. Küll aga pakuvad päevikud ülevaadet Eesti Omavalitsuse Tartu Keskarhiivi probleemidest ja nende lahendamiseks astunud sammudest. Siinkohal on oluline juhtida tähelepanu ka muule fondis sisalduvale ainesele, kuna see on aidanud avada Tenderi isikut mitte ainult tööalaselt, vaid ka

---

¹⁸ Paavle, Indrek 1998. Eesti NSV Riiklik Ajaloo Keskarhiiv 1940–1970.

¹⁹ Ränk, Gustav 2010. Sest ümmargusest maailmast laiemasse maailma.

²⁰ Trikkant, Lea 1977. Tartu ülikooli raamatukogu aastatel 1940-1945 – Tartu Riikliku Ülikooli toimetised 423, lk 5–19.

²¹ RA, EAA.3825. Eerik Tender, ajaloolane ja arhivaar.

²² RA, EAA.3825.1.172. Erik Tenderi 1942. aasta kalendrisse tehtud päevikulised märkmed.

EAA.3825.1.165. Päevik 1. EAA.3825.1.166. Päevik 2. EAA.3825.1.167. Päevik 3. EAA.3825.1.168. Päevik 4. EAA.3825.1.169. Päevik 5. EAA.3825.1.170. Päevik 6. EAA.3825.1.171. Päevik 7.

eraelulises plaanis. Näiteks kirjavahetus pereliikmetega²³ või luuletuste, tsitaatide vihikud²⁴, mis annavad edasi Tenderi iseloomu. Kui päevikud on pigem kuivad ning pedantsusele kalduvad, siis isiklikumat laadi materjal peegeldab teda hoopis teisiti, nagu näiteks tuleb sel viisil esile ebakindlus, mis on teatud määral täheldatav ka tema tööelus.

Päevikute uurimisel on läbi loetud kõik sissekanded ning koostatud nende põhjal märksõnastik. Märksõnade abil oli võimalik teksti temaatiliselt liigendada ning analüüsiks välja valida need teemad, mis avavad kõige selgemalt nii vaadeldavat ajastu kui ka Erik Tenderi isiku. Loomulikult sisaldavad päevikud teisi teemasid, mida aga antud töös ei kajastata. Seega pakuvad päevikud ainet ka järgmisteks uurimusteks.

Erik Tenderi elukäigu kirjeldamisel on kasutatud tema kohta käivaid isikutoimikuid. Sealhulgas on kasutatud Tartu Ülikooli fondi materjale, mis käsitlevad tema üliõpilasaega²⁵ ja õppejõutööd.²⁶ Olulist täiendust pakkus ka Tenderi teenistustoimik Rahvusarhiivis, kajastades kogu tema teenistuskäiku, muuhulgas teenistust Tartu Linnaarhiivis kuni aastani 1944.²⁷

Erik Tenderi isikufond asub ka Tartu Ülikooli raamatukogus,²⁸ seda aastate 1946–1955 kohta, kuid kahjuks ei olnud sellega võimalik tutvuda TÜ raamatukogu venima jäänud remondi tõttu, nimetatud materjal on remondi ajaks kokku pakitud.

Infot Erik Tenderi tegevuse kohta Eesti Omavalitsuse Tartu Keskarhiivi juhataja kohusetäitjana leidub Eesti Riigi Keskarhiivi fondis.²⁹ Lisaks on kasutatud Arhiivinduse ala voliniku fondi³⁰, mis sisaldab eeskirju, korraldusi, juhendeid, aruandeid, töökavasid, ülevaateid, kirjavahetust ning kirjanduse loetelu Eesti arhiivinduse kohta.

Töö koostamisel on kasutatud ajaloolis-võrdlevat meetodit. Allikaid on nii omavahel kui ka kirjanduse abil võrreldud ja analüüsitud.

Struktuur. Töö on jagatud kaheks peatükiks. Esimeses peatükis antakse ülevaade Erik Tenderi (1902–1991) elust tervikuna, konkreetsema fookusega tema Tartus tegutsemise ajale aastatel 1923–1944. Töö teine peatükk käsitleb Erik Tenderi kui Eesti Omavalitsuse Tartu Keskarhiivi juhi kohusetäitja tegevust aastatel 1942–1944. Peatükk on omakorda jagatud kuueks

---

²³ RA, EAA.3825.1.158. Eerik Tenderi kirjad Marta Herodesele (Tenderile); RA, EAA.3825.1.159. Eerik Tenderi kirjad Marta Herodesele (Tenderile).

²⁴ RA, EAA.3825.1.136. Luuletuste ja kirjandusteoste katkendite vihik.

²⁵ RA, EAA.2100.1.16242. Tender, Erich (matrikli nr.4750) ja EAA.2100.2b.93. Tender, Erich.

²⁶ RA, EAA.2100.2.1210. Tender, E.

²⁷ RA, EAA.661.1.708. Tender, Erik.

²⁸ TÜR käsikirjakogu F 153. Tender, Erik. Isikuarhiiv.

²⁹ RA, EAA.661. Eesti Riigi Keskarhiiv. – fond sisaldab ka vaadeldavat perioodi (1942–44) käsitlevaid materjale.

³⁰ RA, ERA.R-49. Arhiivinduse ala volinik.

alapeatükiks, millest kaks esimest on sissejuhatavad, käsitledes Eesti Riigi Keskarhiivi Eesti Vabariigi ajajärgul ja Eesti NSV Keskarhiivi Tartu filiaali tegevust Nõukogude okupatsiooni tingimustes. Samuti on antud ülevaade Saksa okupatsiooniga kaasnenud muudatustes arhiivinduse vallas ja konkreetsemalt Eesti Omavalitsuse Tartu Keskarhiivis. Seejärel uuritakse Tenderi tegevust erinevate probleemide lahendamisel, nagu arhiivi hoonete olukord, ruumi, kütte- ja ehitusmaterjalide puudus ning arhiivi kaitse, arhiivi personal ja tööõhkkond arhiivis, arhiivi kasutamine ja teaduslik tegevus, kultuurivarade evakueerimine Eesti Omavalitsuse Tartu Keskarhiivist.

1. Erik Tenderi elu ja tegevus (1902–1991)

Erik Tender sündis 10. aprillil (vana kalendri järgi 28. märtsil) 1902. aastal Tallinnas³¹ viie lapsega pere teise lapsena. Tema isa Karl Tender oli riigiametnik, kes hukkus Vabadussõjas 1919. aastal.³² Isa eeskuju järgides võttis Erik Tender ka ise koolipoisina osa Vabadussõjast, mis võimaldas tal hiljem õppemaksust vabastatuna õppida Tartu Ülikoolis.

Erik Tenderi nooremad vennad Ervin ja Karl õppisid samuti Tartu Ülikoolis.³³ Ervin, sarnaselt oma vennale, töötas hiljem samuti arhiivinduse alal, täpsemalt oli ta Nõmme linnaarhivaar. 1941. aastal Ervin arreteeriti ning ta suri vangistuses.³⁴ Erik Tenderi teisest vennast Karlist sai Paasvere metsaülem. Etteruttavalt olgu öeldud, et tänu oma venna ametile oli Erik Tenderil lihtsam hankida küttepuid, mida Saksa okupatsiooni ajal arhiivis nappis.

Oma haridusteed alustas Erik Tender J. Kirsipuu eraalgkoolis ning seejärel astus ta Tallinna Aleksandri Gümnaasiumisse, mis aga 1917. aastal Venemaale evakueeriti.³⁵ 26. oktoobril 1917. aastal alustas ta õpinguid Tallinna Poeglaste gümnaasiumis (tänapäeval Gustav Adolffi Gümnaasium).

1918. aasta 28. novembril puhkenud Vabadussõda viis sõjatandrile ka tollal alles noore koolipoisi Erik Tenderi. Sama aasta 21. detsembril asus ta laiaröõpmelise soomusrongi nr 3 teenistusse, kus rongi põhimeeskonna moodustasid peamiselt uljad Tallinna koolipoisid. Kuna kuulipildurite jaoks puudus vilunud meeskond, siis arvati kuulipildurite komandosse koolipoisid, sealhulgas Erik Tender, kes määrati I kuulipildurite komandosse.³⁶ Neid hakkas välja õpetama paar veneaegset kuulipildur-ohvitseri.³⁷ Kui Tender 28. aprilli 1920. aastal Rahvaväe teenistusest vabastati, oli ta saavutanud vanem-allohvitseri auastme.³⁸ Tenderile anti hariduse jätkamiseks ajapikendust kuni 1928. aastani, pärast mida arvati ta reservväkke.³⁹ Tenderi osalemine Vabadussõjas mõjutas tema järgnevat elu mitmes plaanis. Tänu vabadussõjas osalemisele sai Erik Tender õppida õppur-sõdurina ülikoolis riigi kulul,⁴⁰ mis oli väga oluline arvestades, et isa langemine vabadussõjas mõjutas perekonna sissetulekut. Tender

---

³¹ RA, EAA.2100.1.16242, 14.

³² RA, EAA.3825.1.147. Erik Tenderi isa Karl Mardi poeg Tender'i teenistuslehed, volitus ja surmatunnistused ning kirjad sugulastelt perekondlikes asjus, 1 nummerdamata.

³³ Album Academicum Universitatis Tartuensis 1918–1944 II. Koost. Lauri Lindström, Toomas Hiio. 1994, lk 504 (matrikli nr 9059 – Tender, Ervin; matrikli nr 9061 – Tender, Karl).

³⁴ Album Academicum II, lk 504 (matrikli nr 9059 – Tender, Ervin).

³⁵ RA, EAA.2100.2b.93, 13.

³⁶ RA, EAA.661.1.708, 163p

³⁷ *Hakk, H.* 1940. L.-r. Soomusrong nr. 3, nagu teda mäletan. – Vabadussõja tähistel. 1940-1, lk 19–20.

³⁸ RA, EAA.661.1.708, 163p-64.

³⁹ Samas 163p-64.

⁴⁰ RA, EAA.2100.1.16242, 118.

taotles oma õpingute jooksul korduvalt stipendiume, mainides põhjendustes, et ema sissetulekud piirduvad tema majast ning pensionist saadava tuluga. Ajutiselt toetas Tenderit rahaliselt ka tema tädi. Pere majanduslik olukord ajendas Tenderit õpingute kõrvalt teenistust otsima.⁴¹

Pärast vabadussõjas osalemist naasis Erik Tender õppima Tallinna Poeglaste Gümnaasiumisse ning lõpetas selle 1923. aastal.⁴² Samal aastal lõpetas koos Tenderiga Tallinna Poeglaste gümnaasiumi ka Otto Liiv.⁴³ Sügisel suundus Erik Tender edasi õppima Tartu Ülikooli⁴⁴, kus õppis filosoofia teaduskonnas *laudaturi*⁴⁵ ulatuses Eesti ja Põhjamaade ajalugu ning üldist ajalugu. Lisaks õppis ta veel *approbaturi*⁴⁶ ulatuses muinasteadusi ja ladina filoloogiat.⁴⁷ Erik Tender kuulus eesti rahvusliku ajalooteaduse rajaja Arno Rafael Cederbergi õpilaste hulka. Cederberg organiseeris ajaloo õpetamist ja koolitas välja uue eesti uurijate põlvkonna.⁴⁸ Sellega oli Tender ühtlasi koos Otto Liivi, Arnold Soomi, Evald Blumfeldi ja teistega põlvkond, kes andis suure panuse nii Eesti arhiivindusse kui ka ajaloo uurimisse. 22. veebruaril 1929 lõpetas ta filosoofiateaduskonna Eesti ja Põhjamaade ajaloo alal,⁴⁹ aasta hiljem kaitses magistrikraadi Eesti ja Põhjamaade ajaloo alal tööga „Tartu raekojad Poola ja Rootsi ajal“.⁵⁰ 1938. aasta õiendas Tender ka suulise doktorieksami Eesti ja naabermaade ajaloo alal hindede „väga hea“.⁵¹ Arnold Soom märgib oma mälestustes Tenderi ülikoolist arhiivi tööle suundumise kohta järgmist: „Pikapeale kujunesid Eestis vastavate alade jaoks eriteadlased välja. Need noored jõud tulid kõigepealt Tartu Ülikoolist ja nimelt prof A. R. Cederbergi seminaridest. [...] Väljapaistvamad neist leidsid 1920. aastate lõpus tee eesti arhiividesse. Esimesi neist oli Tartu linnaarhivaar Erik Tender, teine 1929. a Riigi Keskarhiivi juhatajaks määratud Otto Liiv.“⁵² 20. aprillil 1926 määrati Tender Tartu linnaarhiivi ajutiseks abijõuks. 1. veebruarist 1927 aga juba Tartu linnaarhivaari kohusetäitjaks ning sama aasta novembris Tartu linnaarhivaariks.⁵³ Erik Tenderist kujunes kogenud linnaarhivaar (vt LISA 4), kellel oli ridamisi koostöökontakte teiste

---

⁴¹ RA, EAA.3825.1.2. Toimik stipendiumi taotlemise ja teadusliku töö esitamise asjus, l 1-6.

⁴² RA, EAA.2100.1.16242, l 3.

⁴³ Pillak, Peep 2005. Otto Liiv 100. – Tuna 2005(4), lk 152.

⁴⁴ RA, EAA.2100.1.16242, l 10.

⁴⁵ *laudatur* – mõne maa ülikoolides tarvitav hinne (vastab „väga heale“) või õppeaine ülemastme nimetus (Võõrsõnade leksikon – <http://www.eki.ee/dict/vsl/index.cgi?Q=laudatur&F=M&C06=et> – 18.05.16)

⁴⁶ *approbatur* – mõne maa ülikoolides (ka Eestis) hinne (vastab rahuldavale) või õppeaine alamastme nimetus (Võõrsõnade leksikon – <http://www.eki.ee/dict/vsl/index.cgi?Q=laudatur&F=M&C06=et> – 18.05.16)

⁴⁷ RA, EAA.2100.1.16242, l 33.

⁴⁸ Pohjala, Raimo 2005, lk 398.

⁴⁹ RA, EAA.2100.1.16242 l 10.

⁵⁰ Samas, l 40.

⁵¹ RA, EAA.661.1.708, l 62.

⁵² Soom, A 1996, lk 79.

⁵³ RA, EAA.661.1.708, l 63p-64p.

arhivaaridega. Temalt küsis nõu Narva linnaarhivaar Arnold Soom.⁵⁴ Tenderi kogemusi hindas ka Tallinna linnaarhiivis töötav Rudolf Kenkmaa.⁵⁵ Näiteks huvitas Kenkmaad Tenderi arvamus jooksvate arhiivide korraldamise kohta.⁵⁶

Paljudele tollastele ajaloolastele ja kultuuritegelastele omaselt võttis Tender osa mitmeги organisatsiooni ja seltsi tegevusest. Näiteks EYS Veljesto, millega ta liitus 1925. aastal (vt LISA 3.⁵⁷ Ka tema naine Marta Elisabeth Herodes kuulus EYS Veljesto liikmete hulka. EYS Veljestosse kuulusid samuti Otto Liiv ja Arnold Soom, kontaktid nendega kandusid edasi töisesse sfääri. Suhted Otto Liiviga, mis olid alguse saanud juba gümnaasiumist ning jätkusid ülikoolis, sillutasid Tenderile tee tööle ENSV Riigi Keskarhiivi Tartu osakonda. Sama võib öelda ka suhete kohta Arnold Soomiga, sest varasemad kontaktid nii seltskondlikud kui ka tööalased hõlbustasid kahepoolse koostöö arengut Saksa okupatsiooni ajal. Nad ilmselt juba tundsid üksteise tööstiile hästi, mis keerulistes oludes kindlasti kiirendas vastastikkuse ning kasuliku koostöö välja kujunemisele kahe mehe vahel.

1933. aastal abiellus Tender Marta Elisabeth Herodesega (vt LISA 4).⁵⁸ Marta Elisabeth sündis 28. oktoobril 1901 ning õppis aastatel 1922–1931 filosoofiateaduskonnas eesti keelt.⁵⁹ 28. märtsil 1934. aastal sündis neile poeg Tiit.⁶⁰ Marta Elisabeth Tender töötas eesti keele õpetajana.⁶¹ Erinevalt Erik Tenderist, kes siirdus 1944 Saksamaale, jäi tema perekond Eestisse. Nii asus Marta 5. oktoobril 1944 tööle ENSV RKN juures asuva Sõjaväelaste Perekondade Riikliku Hooldamise ja Heaolu Valitsuse Kaebuste inspektorina.⁶² Oma eluloos mainib ta, et tema abikaasa läks 1944. aasta septembris sõjakeerises kaduma.⁶³ Album Academicumi andmetel õppis Marta Tender aastatel 1947–1952 Tartu Ülikooli ajaloo-keeleteaduskonnas ja töötas 1947. aastal Riikliku Avaliku Raamatukogu instruktoriga. Marta Elisabeth Tender suri 23. detsembril 1964 Stockholmis, täpsemad andmed tema ENSVst väljasõidu kohta paraku puuduvad.⁶⁴

---

⁵⁴ RA, EAA.3825.1.27. Kirjad sugulastelt perekondlikes asjus, I nummerdamata (postkaart Arnold Soomilt 7. jaanuar 1931).

⁵⁵ RA, EAA.3825.1.24. Kirjad Otto Liivilt, Rudolf Kenkmaalt, K. Soomeltilt ja teistelt arhiivindus- ja ajaloo küsimustes, I 21–21p.

⁵⁶ Samas I 21–21p.

⁵⁷ RA, EAA.1770.1.106, lk 14–15

⁵⁸ RA, EAA.2100.2.1210, I 13.

⁵⁹ Album Academicum II, lk 185 (matrikli nr 2790).

⁶⁰ RA, EAA.661.1.708, I 64.

⁶¹ RA, EAA.3825.1.154. Erik Tenderi abikaasa, Tartu koolide eesti keele õpetaja Marta Tenderi töökavad ja tunnistused teenistuse kohta.

⁶² RA, ERA.R-286.1.17. Tender, M, I 1.

⁶³ Samas, I 5.

⁶⁴ Album Academicum II, lk 185 (matrikli nr 2790).

Erik Tenderi ühiskondliku tegevusega seoses väärrib märkimist tema osalus Õpetatud Eesti Seltsi ja Akadeemilises-Ajaloo Seltsi tegevuses. Nimetatud seltside juhatusse kuulumine arendas Erik Tenderi juhioskusi ning organiseerimisvõimet, mis tulid hiljem kasuks arhiivi juhtimisel.

1929. aasta 4. detsembril toimunud Õpetatud Eesti Seltsi juhatuse valimistel otsustati juhatuse liikmete arvu suurendada, kasvatades seda kuult liikmelt üheksale, et laiendada ja intensiivistada seltsi tegevust. Laiendatud juhatusse kandideeris ka Erik Tender, täpsemalt teiseks konservaatoriks, kelle ülesandeks sai seltsi mündikabinetiga tegelemine.⁶⁵ Kuigi valimiste käigus tekkis kahtlusi, kas Tenderil on piisavalt numismaatikaalaseid teadmisi, osutus ta valituks. Samas hinnati Tenderit hea organiseerija ning kohusetruu inimesena, loodeti, et tal jagub aega konservaatoritööks.⁶⁶ Oma tegevusega kummutas Tender esialgsed kahtlused ning temast sai hinnatud numismaatik, mündikabinet arenes tema käe all jõudsasti. 1935. aastal tunnustati ÕESI mündikabinet ametlikult riiklike mündileidude hoiukohaks. Tänu sellele kogud suurenesid, pandi alus numismaatilisele käsiraamatukogule. Samas tegeldi ka inventeerimis- ja korrastustöödega. Kuigi numismaatika moodustas ÕESI tegevusest võrdlemisi väikese osa, suudeti end just sel alal aktiivsemalt teostada ning saavutada üsnagi palju tähelepanuväärset.⁶⁷ Erik Tender pidas Õpetatud Eesti Seltsi Mündikabinetis konservaatori ametit ja kuulus Õpetatud Eesti Seltsi juhatusse kuni 1940. aastani, mil mündikogu deponeeriti Tartu Riiklikule Ülikoolile.

Alates 1926. aastast võttis Erik Tender osa ka Akadeemilise Ajaloo-Seltsi tegevusest.⁶⁸ Akadeemiline Ajaloo-Selts oli loodud 1920. aastal Tartu Ülikooli ajaloo õppejõudude algatusel.⁶⁹ 8. mail 1933 toimunud aastakoosolekul valiti juhatusse lisaks esimehele, abiesimehele, kirjatoimetajale ja laekurile veel kaks ilma konkreetse ametita liiget, kellest üheks sai ka Tender.⁷⁰ Samuti panustas Tender organisatsiooni tegevusse eri ettekannetega näiteks Tartu ajalooost,⁷¹ ka kuulus ta ajaloo oskussõnastiku komisjoni. Selle raames loodi 1933/34 tegevusaasta kestel 200 uut oskussõna numismaatika, 525 heraldika ning 300 sõna relvastuse ja varustuse alal.⁷²

---

⁶⁵ RA, EAA.2569.2.1 Üldkoosolekute protokollid, l. 26-27.

⁶⁶ Samas, l. 30p-31p.

⁶⁷ Õpetatud Eesti Selts 1838–1938. Lühike tegevus-ülevaade. 1938, lk 45-46.

⁶⁸ RA, EAA.2492.1.13. Liikmete kartoteek, l 66.

⁶⁹ AKADEEMILINE AJALOO SELTS – <http://ajalooselts.blogspot.com.ee/> – 17.05.16 – 17.05.16

⁷⁰ RA, EAA.2492.1.4. Üldkoosolekute protokollid, l 166; 178.

⁷¹ Samas, l 184–187.

⁷² Samas, l 206.

1937. aastal toimus Tartus Poola-Eesti ajaloolaste nõupidamiskoosolek. Poola Ajaloo-Seltsi esindajad külastasid Tartut 22. augustil, Eesti Rahva Muuseumi arhiivraamatukogu ruumides peeti ettekande- ja nõupidamiskoosolek.⁷³ Koosolekule valiti kaks juhatajat ja kaks sekretäri, kellest üks oli Tender.⁷⁴ Kuulati ettekandeid Poola ja Eesti ühistest uurimisprobleemidest⁷⁵ ning toodi välja peamiste uurimisvaldkondade hetkeseis.⁷⁶ Koosolekul tehti ridamisi ettepanekuid, kuidas tihendada kahe maa ajaloolaste kontakte ja arendada edasist koostööd. Üks ettepanek oli korraldada ajaloolastele tihedamini reise ja pakkuda stipendiume.⁷⁷ Ilmselt koosolekust inspireerituna komandeeriti Tender 1938. aastal 16. juulist 1. septembrini 1938 Poola, et hankida sealsetest arhiividest materjali Tartu olude kohta Poola valitsemise ajal.⁷⁸ Tenderi komandeerimist toetas ka Tartu linn.⁷⁹

1. septembril 1940 määrati Tender Hermann Fischeri asemel⁸⁰ ENSV Riigi Keskarhiivi Tartu osakonna ajaloolise osakonna juhatajaks.⁸¹ 10. juulil 1941 määrati ta ajutiseks abidirektoriks, samal ajal täitis ta edasi vanema osakonnajuhataja ülesandeid.⁸² 1941. aastal määras Otto Liiv Tenderi oma kliinilisel ravil viibimise ajaks direktori ajutiseks kohusetäitjaks.⁸³ Otto Liiv suri 10. detsembril 1942. aastal, sealt alates jäigi Erik Tender arhiivi juhatama kuni Eestist põgenemiseni 1944. aastal.

Saksa okupatsiooni ajal oli Tenderil kindel soov arhiivitöö kõrvalt ka ülikoolis loenguid anda.⁸⁴ See võimalus avanes tal 1942. aasta sügissemestril, kui tema õpetada jäi kolm tundi arhiivindust nädalas, sellest kaks tundi oli mõeldud loenguteks, üks harjutusteks.⁸⁵ Õppeülesanne kinnitati talle ka 1943. aasta kevad- ja sügissemestriks. Järgnenud sügissemestril pidas ta loenguid arhiivindusest ja viis paleograafilisi harjutusi läbi juba neljal korral nädalas.⁸⁶

1944. aastal sügisel, täpsemalt 17. septembril põgenes Erik Tender koos taganevate Saksa vägedega Saksamaale.⁸⁷ Eestist lahkumise plaan oli tal juba varasemast, 1942. aastal esitas ta oma elulookirjelduse Rootsi Ümberasumiskomisjonile, et tal oleks võimalus Rootsi

---

⁷³ RA, EAA.2492.1.11. Poola-Eesti ajaloolaste nõupidamiskoosoleku materjalid 1937a. Tartus, l 1.

⁷⁴ Samas, 4-6.

⁷⁵ Samas, 7-9.

⁷⁶ Samas, 7-8.

⁷⁷ Samas, l 7-15.

⁷⁸ RA, EAA.661.1.708, l 65p-66.

⁷⁹ Samas, l 65p-66.

⁸⁰ ERA.R-2338.1.6. ENSV Riigi Keskarhiivi Tartu osakonna tegevuse aruanne 1940.a. tööst, l 4.

⁸¹ RA, EAA.661.1.708, l 66p-67.

⁸² Samas, l 46.

⁸³ Samas, l 47.

⁸⁴ RA, EAA.3825.1.165, l 205p-215.

⁸⁵ RA, EAA.2100.2.1210, l 6-7.

⁸⁶ Samas, l 8-11.

⁸⁷ *Kuusik, E* 1999, lk 146.

emigreeruda.⁸⁸ Sama soovi näitasid üles veel ajaloolane ning Eesti Kultuuriloolise Arhiivi juhataja Evald Blumfeldt⁸⁹ ja Tartu Ülikooli Raamatukogu direktor Friedrich Puksoo.⁹⁰ Ka vend Karl Tender ei jäänud kodumaale, vaid suundus 1944. aastal Rootsi, kust ta kuus aastat hiljem Austraaliasse ümber asus. Aastatel 1946–1949 oli Tender Balti Ülikooli⁹¹ abiprofessori kohatäitja Hamburgis ja Pinnebergis. Seejärel suundus ta Rootsi, töötades aastatel 1950–1968 Grängesbergi kontserni arhivaarina.⁹² Erik Tender suri 7. veebruaril 1991. aastal Stockholmis.⁹³ Hinnates Erik Tenderi tegevust Eesti vabariigi ajal, tuleb rõhutada tema panust nii Õpetatud Eesti Seltsi kui ka Akadeemilises Ajalooseltsi tegevustesse. 1930. aastad olid Tenderi teaduslikus tegevuses üsnagi viljakad, tänu millele ta saavutas ajaloolaste kogukonnas põhjaliku ja kohusetundliku uurija ning hea organiseerija maine. Milliseks kujunesid aga 1940. aastad, eriti saksa okupatsiooni aeg Tenderi elus ja tegevuses, kõneleb järgmine peatükk.

---

⁸⁸ RA, ERA.R-295.1.1. Okupatsiooni ajal Rootsi evakueerida soovijate avaldused, l 89.

⁸⁹ Samas, l 49-50.

⁹⁰ Samas, l 69

⁹¹ Balti Ülikool - eesti, läti ja leedu rahvusest sõjapõgenike ühine kõrgkool Lääne-Saksamaal Briti tsoonis (Hamburg/Pinneberg) 1946-1949.

⁹² Pillak, P 1997, lk 63.

⁹³ Pillak, P 2001, lk 334.

2. Erik Tender Eesti Omavalitsuse Tartu Keskarhiivi juhina 1942-1944

Järgmised kaks alapeatükki loovad konteksti neist tingimustest, milles arhiiv oli enne 1942. aastat. Neile järgnevatel alapeatükkides uuritakse, millised olid aastail 1942–1944 arhiivi põhilised probleemid. Nende foonil on analüüsitud Erik Tenderi tegevust ning isikut, arvestades sealjuures tema varasemat elukogemust ja ajastust tingitud nähtusi.

2.1. Eesti Riigi Keskarhiiv aastail 1921–1941

Eesti riikliku arhiivinduse ülesehitamisel, mil kogemusi nappis, otsiti abi Soomest. Tartu Ülikooli kutsuti Põhjamaade ajaloo professoriks dr Arno Rafael Cederberg, kelle Tartusse meelitamiseks pakuti talle võimalust kaasa lüüa ka Eesti arhiivinduse alal.⁹⁴ Cederbergi hinnangul tuli Tartusse luua ajalooline riigiarhiiv ning maakonnaarhiivid nii Tartusse, Tallinnasse kui ka Pärnusse. Tallinnas leidis Cederberg, et maakonnaarhiiviga samas majas peaks olema ka jooksva riikliku dokumentatsiooni arhiiv.⁹⁵ Tänapäeval, kus käesoleval aastal avati Tartus uus Rahvusarhiivi peahoone Noora, on paslik meenutada, kuidas otsiti Tartusse loodavale arhiivile hoonet. Eri variantide äralangemise tõttu leiti, et ülikooli ühiselamu (praegu J. Liivi 4) on selleks kõige sobivam. Siiski oli probleeme hoones asuva köögi, kooli ja lisaks seal paiknevate korteritega, mis tuli ümber kolida. Samas loodeti, et lähitulevikus avaneb võimalus kolida spetsiaalselt arhiivi jaoks ehitatud hoonesse. Nii tuli arhiivil esialgu leppida vaid kuue ruumiga ühiselamu kolmandal korrusel. Aegamööda arhiiv siiski laienes, ent neljandale korrusele jäi ülikooli meteoroloogia observatoorium ja keldrikorrusele mõned korterid.⁹⁶ Ruumipuudus tegi arhiivi materjalide koondamise keeruliseks. Seepärast toodi arhiivi esmalt kõige halvemates hoiutingimustes asuvad materjalid.

1929. aastal määrati Keskarhiivi juhataja kohusetäitjaks Otto Liiv.⁹⁷ Arhiiv jagunes kolmeks osakonnaks: ajalooliseks, administratiiv- ja kohtuosakonnaks. 1937. aastal struktureeriti arhiiv ümber, tekkis viis osakonda: I (vanem), II (administratiivne), III (kohtute), IV (üldine), V (kultuurilooline, majanduslik arhiiv, koos foto- ja filmiarhiividega).⁹⁸ Nõuandev organ oli keskarhiivi nõukogu, kuhu kuulusid abijuhataja ja osakondade juhatajad.⁹⁹ Kuni 1925. aastani oli arhiivi peamine ülesanne dokumentaalse materjali komplekteerimine. 12. juunil 1935. aastal

---

⁹⁴ Pohjala, R 2005, lk 379.

⁹⁵ Pohjala, R 2005, lk 384.

⁹⁶ Pillak, P 1991, lk 58.

⁹⁷ Pohjala, R 2005, lk 396–397.

⁹⁸ Riigi Keskarhiivi kodukord : alus: arhiiviseadus §-d 17 ja 22 (RT 53-1935), lk nummerdamata.

⁹⁹ Brück, E 1968, lk 8.

kehtestatud arhiiviseadusega tehti Riigi Keskarhiivile ülesandeks ajaloolise väärtusega arhiivimaterjalide järelevalve ja kaitse kogu Eestis. Kaitse alla võeti hulk mõisa- ja sugukonnaarhiive, seltside ja majanduslike ettevõtete ning vanemate kirikute materjale.¹⁰⁰ Keskarhiiv koos Arhiivinõukoguga¹⁰¹ pidi kontrollima riigi- ja omavalitsusasutuste dokumentide seaduslikku hävitamist.¹⁰² Arhiivi koondatud materjal korrastati provenientsprintsibi alusel (korrastamisel jälgiti materjalide tekkimise korda vastavas asutuses).¹⁰³ Samuti tegeldi tagasihoidlikul viisil ka dokumentaalse materjali publitseerimisega. Publikatsioonid ilmusid Eesti Riigi Keskarhiivi toimetistes.¹⁰⁴ Arhiivi populariseerimiseks korraldati näitusi, peeti ettekandeid keskarhiivis, seltsides, sh ka raadioloenguid.¹⁰⁵ Keskarhiivil olid tugevad sidemed Riigiarhiiviga Tallinnas, Tartu Ülikooli, Eesti Rahva Muuseumi ja teiste asutustega. Üliõpilastel oli võimalus omandada arhiivis praktilisi kogemusi.¹⁰⁶

Nõukogude võimu kehtestamine Eestis mõjutas paratamatult kogu arhiivinduse valdkonda. ENSV siseasjade rahvakomissariaadi (SARK) alluvusse loodi arhiivide talitus. Ajalooarhiivist sai Eesti NSV Riigi Keskarhiivi Tartu filiaal, milles moodustati ajalooline (vana), administratiiv- ja juriidiline, majandus- ning kultuur-halduslik üksus. Arhiivi direktoriks jäi edasi Otto Liiv, Erik Tender juhtis selles ajaloolist osakonda.¹⁰⁷

1940. aasta septembris nõuti, et kõik Eesti territooriumil asuvad riikliku väärtusega dokumentaalsed materjalid antaks üle arhiividele. Riiklike arhiivide korraldada anti veel ametkondlikud ja eraarhiivid.¹⁰⁸ Arhiivis tuli hoiustada ka Nõukogude võimude likvideeritud asutuste materjale.¹⁰⁹ Kõik see süvendas arhiivi ruumiprobleeme, kuna vastuvõetava materjali hulk kasvas kiiresti. 1940. aastal sai arhiiv enda kasutusse aadressil Veski tn 13 asuva lisahoone, mis oli endine üliõpilaskonvent (baltisaksa korporatsioon Livonia) ning mis kuulus Saksa Usaldusvalitsusele. Nagu arhiivi peahoone J. Liivi tänaval, nii ei vastanud ka lisahoone arhiivile vajalikele nõuetele, kuid olude sunnil tuli see ometi kasutusele võtta.¹¹⁰

---

¹⁰⁰ Samas, lk 10–11.

¹⁰¹ **Arhiivinõukogu** – 1921–1940 kõrgeim nõuandev intants arhiivinduses, lahendas arhiivide korraldamise, arhivaalide üleandmise, kogumise ja hävitamise puutuvaid küsimusi. Aastast 1935 ka veel riiklike arhiivide töö koordineerimine, sõnaõigus arhiivide direktorite ja abidirektorite ning provintsiaal-, omavalitsus ja eraarhiivide arhivaalide korraldamisel.

¹⁰² *Brück, E* 1968, lk, lk 12.

¹⁰³ Samas, lk 12–13.

¹⁰⁴ Samas, lk 13.

¹⁰⁵ Samas, lk 13–14.

¹⁰⁶ Samas, lk 14–15.

¹⁰⁷ *Kuusik, E* 1999, lk 123.

¹⁰⁸ Samas lk 123.

¹⁰⁹ *Kuusik, E* 1999, lk 124.

¹¹⁰ RA, ERA.R-2338.1.6, l 6-7.

Sõjast ja võimuvahetustest tingitud ebastabiilsus pani arhiivid majanduslikult raskesse olukorda. Alanud sõjategevus Saksamaa ja Nõukogude Liidu vahel sundis arhiivi tegelema õhu- ja tulekaitsega. Lisaks pidid arhiivitöötajad osalema kindlustustöödel ja puude varumisel. 9. juulil 1941, kui rinne Tartusse jõudis, katkestas arhiiv oma tavapärase töö. Vaatamata sellele otsustasid arhiivi juhtkond, kojamees ja vabatahtlikud kohale jääda, et kaitsta materjale hävimise eest. Tartus vahetus Nõukogude okupatsioon Saksa omaga 25. juulil 1941.¹¹¹

2.2. Eesti arhiivinduse korraldus Saksa okupatsiooni ajal

Saksa okupatsiooni alguses sai arhiivinduse kõrgemaks juhiks Saksa sõjaväevalitsuse arhiivinduse volinik Erich Weise. 1942. aasta jaanuaris loodi arhiivinduse organisatsioon okupeeritud idaalade jaoks. Baltikumi ja Valgevene arhiivid olid arhiivinduslikes küsimustes allutatud Idaalade Riigikomissariaadile, mille juures tegutses arhiivindusvolinikuna aastail 1942–1943 Wolfgang Mommsen ja 1943. aasta kevadest Kurt Dülfer. Mitteamarhiivinduslikes küsimustes olid arhiivid allutatud kohalikule kindralkomissarile. Eesti piires allusid arhiivid ühelt poolt Tallinna kindralkomissariaadi kultuurpoliitika osakonnale ja teisalt Eesti Omavalitsuse haridusdirektooriumile.¹¹² Viimase juurde seati 1942. aasta 10. septembri otsusega sisse arhiivinduse ala voliniku ametikoht, et arhiivinduse juhtimist otstarbekamalt korraldada. Volinikuks määrati Tallinna Keskarhiivi juhataja Arnold Soom. Volinikule allusid Tallinna ja Tartu keskarhiivid ning samuti andis ta arhiivinduslikke juhiseid Tallinna, Tartu, Narva ja Pärnu linnaarhiividele. Tema ülesanne oli ka arhiivides arhiivinduslikku inspektsiooni korraldada.¹¹³

Saksa võimu kehtestamine tõi endaga kaasa muutusi arhiivinduse korraldamises. Arhiivides pöörduiti tagasi enne Nõukogude okupatsiooni kehtinud korra juurde. 10. oktoobril 1941 nimetati arhiivid ümber Eesti Omavalitsuse Tallinna ja Tartu Keskarhiivideks. 4. detsembril 1941 määrati kindlaks arhiivide ülesanded, milleks oli arhiivide kindlustamine ja kaitse ning nõukogude ajal mujale üle viidud fondide tagasiviimine, järelevalve kohalike arhiivivalitsuste ja tegutsevate äriettevõtete arhiivide üle, Saksa valitsusasutuste vajaduste rahuldamine, arhiivide kasutamine poliitilistel, propagandistlikel ja teaduslikel eesmärkidel.¹¹⁴

---

¹¹¹ Kuusik, E 1999, lk 126.

¹¹² Samas, lk 128.

¹¹³ Samas, lk 128–129.

¹¹⁴ Kuusik, E 1999, lk 129–130.

Kultuurivarade evakueerimise päevakorda tõusmisel piirati 1943. aasta märtsis arhiivi kasutamist. Sõjaolukorrast tingituna oli Eesti ala ajalooliste arhiivide esimene ja peamine ülesanne kindlustada arhiivide säilimine, teises järjekorras rahuldada ametnike nõudmisi ja kolmandaks korraldada nende hoole alla jäävaid arhiive.¹¹⁵

Samuti seati sisse uus aruandluskord. Kui 1942. aasta veebruarist esitati riigikomissariaadile detailseid aruandeid igal kuul, siis alates juulist tuli esitada aruanne veerandaasta tööplaani alusel neli korda aastas. 1944. aasta kevadel hakati aga nõudma iganädalasi aruandeid, mis läkitati haridusdirektooriumi arhiivinduse ala voliniku kaudu Idaalade Riigikomissarile.¹¹⁶

Seoses senise Tartu Keskarhiivi direktori Otto Liivi haigestumisega juulis hakkas tema kohuseid täitma Erik Tender. Kui Otto Liiv 10. detsembril 1942. aastal suri, siis uut arhiivi juhatajat ametisse ei määratud, direktori kohustäitjana jätkas Erik Tender.¹¹⁷

2.3. Arhiivi halduslikud probleemid ning arhiivi kaitse

Sõja ja võimuvahetuste tulemusena olid olud keerulised mitte ainult arhiivis, vaid Eestis üldiselt. Paratamatult kimbutasid arhiivi mitmesugused olme-, majanduslikud ja halduslikud probleemid. Kütte- ning ehitusmaterjalide nappus segas asutuse tööd ja igapäevaelu. Arhiivi juhina püüdis Erik Tender erinevatel viisidel neile probleemidele lahendusi leida, kuid sõjatingimustes oli pikaajaliste lahenduste rakendamine peaaegu võimatu. Tenderil tuli tekkinud olukorrast väljapääs leida kättesaadavate vahenditega ja loota, et olude paranedes saab probleeme teisiti lahendada.

Üks keerulisemaid küsimusi oli arhiivi ruumipuudus. J. Liivi tänaval asuva endise üliõpilaselamuga oli arhiivil probleeme juba enne sõda. See polnud ehitatud arhiivi vajadusi silmas pidades, seega tuli oludega kohaneda.¹¹⁸ Sõjatingimustes ei olnud lootust parematele ruumidele. Juba nõukogude võimuvahetusega kaasnes kohustus vastu võtta suletud organisatsioonide ja asutuste arhiive,¹¹⁹ millele Saksa okupatsiooni ajal lisandus aina uusi materjalide üle võtmise kohustusi. Näiteks tuli kiirkorras vastu võtta sõjaväega seotud

---

¹¹⁵ RA, ERA

.R-49.1.18. Idaalade riigikomissari ja kindralkomissari arhiivinduslikud eeskirjad ja korraldused ning Tallinna ja Tartu Keskarhiivide vahelise nõupidamise protokoll 6. aprillist 1943. a, l 4.

¹¹⁶ *Kuusik, E* 1999, lk 129–130.

¹¹⁷ Samas, lk 129.

¹¹⁸ *Jaanus Arukaevu* 1996. Suure unistuse algus: Otto Liivi katsed lahendada EAA ruumiprobleemid. – Artiklite kogumik Eesti Ajalooarhiivi 75. aastapäevaks. EESTI AJALOOARHIIVI TOIMETISED. 1 (8), lk 93.

¹¹⁹ RA, EAA.3825.1.165, l 62.

materjale. 1942. a 14. veebruari hommikul toodi Tartus Jaama 40 endise sõjaväekomissariaadi ruumidest ära seal asunud sõjaväeringkonna staabi materjalid.¹²⁰ Kuigi ruumiprobleemi leevendamiseks oli 1940. aastal arhiivi käsutusse antud lisahoone Veski tänaval, ei saadud seda kasutada. 1943. aastal tuli sealsed materjalid viia tagasi Liivi tänavahoonesse, sõjategevusest tingituna vajasisid Veski tn ruume Saksa väed.¹²¹ Kuna Liivi tn hoone oli juba 1942. aastal arhivaalidega liigselt koormatud, ei pidanud maja kandejõud lisaraskusele vastu ja majale telliti ehitustehniline ülevaatus. Selle käigus jõuti arusaamale, et maja ülekuhjatuse on mõneti kunstlik ning lahendusena pakuti välja säilitamisele mittekuuluvate arhivaalide hävitamine.¹²²

Osaliselt prooviti ruumi juurde saada mõnede materjalide, näiteks Eesti Vabariigi sõjaväe materjalide Tallinna Keskarihiivi saatmisega, kuna sõjaosakond asus seal. 10. märtsil 1943 teatas Major Lubojack (Potsdami sõjaarhiivi ülema volinik),¹²³ et saadab kahe päeva pärast Tartusse kaks vagunit sõjaväeliste arhivaalidega (Eesti iseseisvusperioodist pärinevate materjalidega), mis tuleks edasi saata. Sellele järgnes materjali tormakas pakkimine, kokku pakiti 186 kasti arhivaale.¹²⁴

Ühe lahendusena ruumipuuduse leevenduseks pakuti veel välja võimalus, et maja neljanda korruse, mis oli täis rahukohtunike materjale, võiks 90% ulatuses tühjendada. Oldi arvamusel, et näiteks tsiviilprotsessi toimikud võib hävitada ilma suurema ettevalmistuseta.¹²⁵ Tender ei pidanud nii rutakat tegutsemist õigeks ja esitas veebruaris 1943 arhiivinduse ala volinikule hävitamise ettevalmistamise kavast ettepaneku, et Vene-aegsete rahukohtunike arhiivid vaadatakse siiski ühekaupa üksikasjalikult läbi, eraldades selle käigus säilitamisele kuuluvad osad.¹²⁶ Ilmselt on ta püüdnud aega juurde võita. Makuleerimiskampaaniat hakatigi ette valmistama alustades veneaegsete rahukohtunike materjalidest. 16. märtsil märkis Erik Tender oma päevikusse, et see töö ei edene eriti kiiresti ning kõikide toimikute läbivaatamine sellise tempo juures võtaks viis aastat ühe inimese tööjõust.¹²⁷ 16. detsembril 1943 palus Soom Tenderilt ülevaadet selle kohta, kuidas on edenenud Vene-aegsete rahukohtunike arhiivide

---

¹²⁰ RA, EAA.3825.1.172, l 10.

¹²¹ *Kuusik, E* 1999, lk 142.

¹²² RA, ERA.R-49.1.11. Arhiivinduse ala voliniku aruanne Tallinna Linnaarhiivi ja Tartu Keskarihiivi inspekteerimise kohta ning volitatud isikute aruanded asutiste ja arhiivide inspekteerimise kohta koos kirjavahetusega samas küsimuses, l 7-7p.

¹²³ *Kuusik, Endel* 1999. Ajalooarhiivi ajaloost aastail 1939–1944. Eesti ajalooarhiivi toimetised. Acata et commentationes archivi historici estoniae, lk 135.

¹²⁴ RA, EAA.3825.1.165, l 81p; 83p.

¹²⁵ RA, ERA.R-49.1.11, l 7p.

¹²⁶ RA, EAA.661.1.242. Kirjavahetus Haridusdirektooriumi arhiivindusala volinikuga arhivaalide hävitamise küsimuses, l 4.

¹²⁷ RA, EAA.3825.1.165, l 81p; 87.

revideerimine, kuna sellest huvitus Ida-ala Riigikomissariaat.¹²⁸ Tenderi vastusest selgub, et töö rahukohtunike materjalidega on seiskunud mitmesuguste kiireloomuliste ülesannete, eriti aga evakueerimisega seotud ettevalmistuste tõttu. Sel põhjusel jäigi see töö viimaks soiku ja kogu tähelepanu koondus evakueerimisele.¹²⁹

Kõige enam tuli Tenderil tema päeviku sissekannete põhjal tegelda arhiivi hoonete küttega varustamisega. Puude hankimine oli tollal üleriiklik probleem, millest annab tunnistust mitu allikat. Näiteks avaldati 3. veebruaril 1942 Majandus- Ja Transpordidirektooriumi ringkiri nr 1 küttekriisilahendamise aktsiooni asjus, mis kirjeldas raskusi seoses Eesti linnade ja teiste keskuste küttematerjaliga varustamisega, ja hoiatas, et olukord võib muutuda 1942/43 kütteperioodil veelgi hullemaks. Direktoorium oli otsustanud kahe kuu jooksul korraldada aktsiooni kriisi lahendamiseks, millest võttis osa peaaegu kogu töövõimeline elanikkond. Kõik tehased, ettevõtted ja asutused olid kohustatud end isemajandamise teel järgmiseks aastaks küttematerjaliga varustama. Ringkirjas anti ka täpsemaid juhiseid metsatööde korralduse kohta.¹³⁰ Seega pidid arhiivi töötajad minema metsatöödele, et varustada nii ennast kui ka arhiivi vajalike küttepuudega. Aktsioon ei sujunud aga takistusteta. Nädal hiljem, 10. veebruaril arutas Tender metsatöödest osavõtu küsimust ja selle tulemusena leiti, et kõige suurem probleem on meestel varustusega, kuna puuduvad vastavad jalanõud.¹³¹ Sobivate jalanõude nappust tõendas ka märge 19. veebruaril, kui metsatööl viibiv Lemmit Mark¹³² teatas telefoni teel, et temagi jalad külmetavad liiga väikeste jalanõude pärast.¹³³ Paraku ei olnud tema väljavahetamine metsatööl võimalik, sest ka teistel töötajatel, nagu Oskar Varesel ja Voldemar Milleril, puudusid sobivad jalanõud.¹³⁴ Metsas olijaid tuli ka toiduainetega varustada, mis ei olnud samuti kerge ülesanne. Transpordi liikumine metsatööpunktide vahel oli kohati väga ettearvamatu. Näiteks teatati 20. veebruaril 1942. aastal, et auto sõidab homme, kuid toiduaineid oli raske nii lühikese ajaga kokku saada.¹³⁵

Puudega varustamist häirisid ka transpordiga seotud mured. Esiteks takistas transporti metsast linna teede halb olukord. Teiseks ei olnud puude veoks sobivaid autosid alati võimalik saada või kui vaba auto isegi leidis, ei pruukinud bensiini olla. Seega kaasnes küttematerjali veoga

---

¹²⁸ RA, EAA.661.1.242, l 9.

¹²⁹ RA, EAA.661.1.242, l 10p.

¹³⁰ RA, EAA.661.1.16. Kirjavahetus Eesti Omavalitsuse Majandusdirektooriumi ja teistega majanduslikes, toimikute laenutamise ja teistes küsimustes, l 9–12p.

¹³¹ RA, EAA.3825.1.172, l 10.

¹³² **Lemmit Mark** – (kuni 1937 Leonhard, 3. juuli 1912 – 21. juuni 1962), ajaloolane, TÜ raamatukogu töötaja, 1937-1944 töötas L. Mark Riigi Keskarhiivis, alates 1938. a. osakonna juhatajana.

¹³³ Samas, l 11.

¹³⁴ Samas, l 11.

¹³⁵ Samas, l 11.

mitu logistilist aspekti. Tender üritas nii palju kui võimalik ametkondadele arhiivi vajadusi ja küttematerjali puudust meelde tuletada ja nõutada puid võimalikult kiiresti. 16. detsembril 1941 kirjutas ta Eesti Omavalitsuse Tartu Keskarhiivi juhataja nimel Tartu Linna Liiklus- ja Transpordiametile, toonitades, et ameti poole on pöördunud 116 rm küttepuude ja 10 tonni küttureturbade veo asjus. Tender oli varem nendega ka telefoni teel ühendust võtnud, kõnelustel oli mitu korda lubatud vedu korraldada, ent neist tähtaegadest ei peetud kinni. Llubatud puud jõudsid küll Tartusse, kuid mitte arhiivi. Need suunatud hoopis mujale. Tender nõudis ametilt vastust, kuidas plaanitakse lahendada küttepuude vedu, kuna Tartu Keskarhiiv oli küttepuuduse tõttu sunnitud katkestama oma töö. Sama juhtus ka majas tegutsenud Meteoroloogia Observatooriumiga.¹³⁶ Arhiivile vastas Liiklus- ja Transpordiameti juhataja abi A. Voitka, teatades, et ametil pole nii palju veovahendid, et rahuldada kõikide nõudmisi silmapilkselt. Voitka selgitas, et mitmesuguste esmajärjekorras kütet vajavate asutuste (leivatööstuse, sööklate, kliinikute, koolide, saunade jne) tõttu pole võimalik vedada puid kõigile ühel ajal, vaid väiksemal hulgal ning umbes ühenädalalaste vahedega. Turbavedu seisis Voitka sõnul selle taga, et tee oli tuisu tõttu muutunud läbipääsmatuks.¹³⁷ 1942. aasta märtsis, pärast arhiivitöötajate metsatöödel käimist, tuli organiseerida puude väljavedu metsast mõne suurema tee äärde, kust veoautol oleks võimalik koorem peale võtta ja Tartusse toimetada.¹³⁸ Pärast mõningate tõrgete ületamist näis puude transport arhiivi sujuvat. Tender on märkinud, et küttekriisist oldi Veski tänaval esialgu üle, sellegipoolest plaaniti ettevaatuse mõttes kütta vaid kahte ahju. Peahoones jätkus arvestuste kohaselt kütet veel vaid kaheks nädalaks.¹³⁹ Seega tuli arhiivil puude veoga edasi tegelda. 1942. a veebruaris takerdus puude transport bensiinipuuduse taha. Samuti esinesid mured autodega, kuna neli autot oli võetud sõjaväe kasutada.¹⁴⁰ Nagu selgub, mõjutasid küttekriisist ülesaamist paljud tegurid, mis jäid arhiivi, nagu ka mõne muu asutuse juhataja pädevuspiiridest väljapoole. Tenderi pingutused on äratuntavad. Ta on püüdnud probleemi aktuaalsena hoida, esitades arupärimisi küttematerjali veo eest vastutavatele ametkondadele. Voldemar Milleri meenutuste kohaselt kasutas Tender küttekriisist üle saamiseks ka oma venna Karli abi, kes oli Paasvere metsaülem.¹⁴¹ Seniks kui küttemuredele lahendusi otsiti, viidi arhiivi personal ajutiselt üle Veski tänava lisahoonesse.¹⁴²

---

¹³⁶ RA, EAA.661.1.40. Kirjavahetus Eesti Vabariigi Haridusministeeriumi, Teaduse ja Kunsti Osakonnaga, asutuste ja eraisikutega arhiivi tegevuse ning majanduse küsimustes, l 128–128p.

¹³⁷ RA, EAA.661.1.40, l 129.

¹³⁸ RA, EAA.3825.1.172, l 14.

¹³⁹ Samas, l 15.

¹⁴⁰ Samas, l 16.

¹⁴¹ Miller, Voldemar 1994. 1944. aasta ühe Eesti inimese elus. – Looming 1994-12, lk 1646.

¹⁴² RA, ERA.R-49.1.11, l 7.

Järgmine probleem, millega tuli rinda pista, oli arhiivide kindlustamine ja õhu- ning tulekaitse. Arhiivides allus õhukaitse arhiivi juhatajale ja õhukaitse juhile (õhukaitsejuht arhiivis oli Lemmit Mark), kes vastutasid õhukaitse organiseerimise eest. Õhukaitse (ÕK) abinõud olid alalise valveteenistuse sisseseadmine, väljaõpe ja proovihäired. Lisaks nõuti kustutusvahendite (ÕK-käsiprütside, kustutusluudade, labidate jne) olemasolu, liiva ning veega täidetud nõude ülesseadmist, hüdrantide sildistamist.¹⁴³ Arhiivihoonde vahetusse lähedusse soovitati rajada veebasseine, erijuhtudel ka puust katusesõrestikke, riulid tuli tulekustutusvahenditega süttimiskindlaks teha. Samuti tehti ehituslikke ettekirjutusi, et takistada tule levikut.¹⁴⁴ Arhivaalid pidi jagatama kolme rühma sõltuvalt nende säilitamisväärtusest ja paigutatama maja alumistele korrustele.¹⁴⁵

Arhiivi õhukaitsejuhi kõrval vastutas Erik Tender arhiivi juhatajana samuti õhukaitse organiseerimise eest. Tender suhtus neisse ülesannetesse tõsiselt, arhiivi julgeolek oli talle oluline. 1944. aasta 26. märtsil toimunud õhurünnaku ajal oli Tender Omakaitse valves:¹⁴⁶ „Järsku avanes uks ning sisse tuli üks saksa ohvitser, kes käsutas tuli ära kustutada ning keldrisse minna. Kuulasime sõna [...] [Pärast rünnakut] tulime keldrist välja. Meie vahiruum oli löödud täiesti segi. [...] Vaevalt oleksime pääsند eluga, kui oleksime jäänd sinna ruumi.“¹⁴⁷ Kiirelt siirdus ta kontrollima Keskarhiivi seisukorda, kuna seal poolt paistis tulekuma. Kohale jõudes selgus, et põlesid Meteoroloogia observatooriumi väike hoone arhiivi hoovil ning selle kõrval olev puuhoone. Arhiivi esialgu tuleoht ei ähvardanud, kuna tuul oli teiselt poolt.¹⁴⁸ Ka Voldemar Miller on Erik Tenderit iseloomustanud kui julget meest. Nimelt olevat Tender arhiivi põõningule kukkunud mürsu ise ohutuks teinud.¹⁴⁹ Arhiivi kaitsel, mis oli tema jaoks esikohal, aitas Tenderil tegutseda vabadussõjas saadud kogemus.

Õhurünnakute kahjustusi ei olnud kerge likvideerida, selleks puudusid vajalikud ehitusmaterjalid. Klaasi ja kiti hankimine pidevalt õhurünnakute tõttu purunevate akende parandamiseks muutus üha keerulisemaks. Novembris 1943 püüdis Tender arhiivile muretseda klaasitagavara, pidades silmas kogu maja vajadusi. Tartu linna ehitusosakonna inseneri ja ehitusinspektori sõnul ei jagunud neil sedavõrd palju klaasi.¹⁵⁰ Nii proovis Tender Eerik Peeter

---

¹⁴³ RA, ERA.R-49.1.12. Kirjavahetus idaalade riigikomissari, Haridusdirektooriumi, arhiivide ja teiste asutistega arhiivide tule- ja õhukaitse ning materjalide evakueerimiste asjus, l 5–6.

¹⁴⁴ Samas, l 6.

¹⁴⁵ Samas, l 6–7.

¹⁴⁶ RA, EAA.3825.1.168, l 17p.

¹⁴⁷ Samas, l 18p.

¹⁴⁸ Samas, l 18p-19p.

¹⁴⁹ Paavle, I 1996, lk 7.

¹⁵⁰ RA, EAA.3825.1.166, l 192p.

Põllu¹⁵¹ kaudu hankida akende katmiseks vineeri, kuna klaaside pidev vahetamine ei olnud otstarbekas. Põld andis teada, kuigi Tallinnas on vineeri piisavalt, saab seda vaid väga tugevate lubadega.¹⁵² Nii hakati vineeri asemele alternatiive otsima ning aknaluukide jaoks saadi materjali hoopis vana rullikuuri lammutamisel. Ajavahemikus 16. aprillist 22. aprillini 1944 saadi rullikuuri lammutamise käigus valmistada 25 alumist ja 35 ülemist katteluuki.¹⁵³

Õhukaitsega seoses tuli arhiivis korraldada ka öövalve. Valves pidi olema inimene, kes oli hädaolukorras suuteline korraldama arhivaalide päästmist. Selleks oli vaja kogemusega inimesi.¹⁵⁴ Valvekorralduskavad hakkasid tekitama tülisid ja vastuolusid arhiivi töötajate vahel. 27. aprillil 1944 kirjutas Tender oma märkmetes, et töötajad esitasid „petitsiooni“, milles nõuti valvekorralduse muutmist. Töötajate soov oli ühendada valve arvelt saadud vabad tunnid üheks vabaks päevaks. Veel pandi ette, et pärast valve lõppu võiks kohe tööle asuda ning et laupäeval võiks arhiivi suletuna hoida.¹⁵⁵ Järgmisel päeval arutas Tender neid küsimusi Arnold Soomiga, kes oli seisukohal, et vabaks võib anda ühe päeva kuue töötundi arvelt, kuid ei nõustud sellega, et isik pärast valve lõppu kohe tavatööle oleks asunud.¹⁵⁶ Valve oli kindlasti arhiivitöötajatele koormav lisakohustus, ja kuigi Tender püüdis siin töötajatele võimalikult palju vastu tulla, ei leevendanud see kõiki pingeid.

1942. aasta külm talv ning küttepude nappus tekitasid probleeme arhivaalide hoiustamistingimustega. 28. märtsil algas uus külmalaine, mis tegi Tenderi vägagi murelikuks.¹⁵⁷ Ka mai alguses täheldati lumesadu.¹⁵⁸ Suurimad probleemid olid temperatuuri langus (see võis ideaalis jääda vahemikku 15–20 °C) ja õhuniiskus (ideaalis vahemikus 30–50%), aga samuti biokahjustajad.¹⁵⁹ Kuigi 22. aprillil 1942 kurdab Tender päevikus hoones valitseva rõskuse üle,¹⁶⁰ on Arnold Soomi Keskarhiivi inspekteerimise järel koostatud aruandes tõdetud, et arhivaalid pole niiskuses kahjustunud, täpsustades vaid, et keldris asuvate arhivaalide juures on mõningast niiskust märgata.¹⁶¹ Liigniiskuse mõju üritati tasakaalustada

---

¹⁵¹ **Eerik Peeter Põld** – (8. november 1908 – 25. veebruar 1995) oli eesti kunstiajaloolane ja restauraator. Aastatel 1937–1942 ja 1944–1945 töötas ta Eesti Rahva Muuseumis (viimati direktori asetäitjana teadusosal); 1943–1944 muinsuskaitseinspektorina Haridusdirektooriumis.

¹⁵² RA, EAA.3825.1.167, l 55p-56.

¹⁵³ RA, ERA.R-49.1.37. Arhiivide tegevusaruanded ja töökavad; ülevaated arhiivide evakueerimiste kohta, l 19-19p.

¹⁵⁴ RA, ERA.R-49.1.12, l 5.

¹⁵⁵ RA, EAA.3825.1.168, l 87-87p.

¹⁵⁶ Samas, l 91-91p.

¹⁵⁷ RA, EAA.3825.1.172, l 17.

¹⁵⁸ Samas, l 24-25.

¹⁵⁹ *Konsa, Kurmo* 2008. Arhivaalide ja trükiste säilitamine, lk 147.

¹⁶⁰ RA, EAA.3825.1.172, l 22.

¹⁶¹ RA, ERA.R-49.1.11, l 7.

ruumide tuulutamisega.¹⁶² 1943. aasta suvel palus Tender Milleril läbi rääkida Kiisalaga peaja lisahoone tuulutamise teemal.¹⁶³ Materjale püüti niiskuse eest kaitsta ka neid seintest eemale tõmmates. 22. mail 1943 võttis Tender ette kontrollkäigu ning märkas, et arhivaale polnud liigutatud.¹⁶⁴ Kas kedagi korralduse täitmata jätmise eest ka noomiti või mitte, seda päevik ei kajasta. Võimalusel püüti arhivaale ka gaasitada, sest kütmata hoone oli sobilik keskkond raamatukoidele.¹⁶⁵ 1944. aasta juulis tekitas arhiivitöötajates elevust üks tundmatu tõuk, mida ei osatud tuvastada, mispeale viidi see nagu „kõik vahepeal leitud tõugud ja sitikad“ Entomoloogia instituuti.¹⁶⁶

Hinnates Erik Tenderi tegevust arhiivi kaitsel ja korrashoiul, saab nentida, et ta toimis oludes nii hästi kui oli võimalik ning püüdis erinevatele aspektidele võimalikult palju tähelepanu pöörata, et arhivaalid ei saaks kahjustada või ei häviks hoopiski.

2.4. Arhiivi personal ja tööõhkkond

Arhiivis püüti vaatamata kõigele siiski normaalset tööd jätkata ning arhiivi toimimise jaoks ei olnud olulised mitte ainult arhivaarid, vaid ka teised töötajad nagu valvurid koristajad jne. Töötaja ametisemääramine tuli kinnitada Haridusdirektooriumi Teaduse ja Kunsti Osakonna juhataja arhiivinduse ala voliniku kaudu, sh pidid vastava kinnituse saama kõik ametikohad. Nii näiteks soovis arhiiv 1942. aastal täita koristaja ametikoha. Selleks saatis Tender arhiivinduse ala volinikule kolme kandidaadi avaldused ning esitas nende seast enda eelistuse. Volinik Soom andis seepeale 14. novembril 1942 Tenderil teada, et saatis tema eelistatud kandidaadi ametisse kinnitamise edasi, sealhulgas pidas Soom kolme kandidaadi avalduste esitamist ülearuseks: „Edaspidi palun majanduslikkudele kohtadele määramiste ettepanekud esitada kindlamal kujul“, see vähendab ajakulu ja kirjade edasi-tagasi rändamist.¹⁶⁷ Siinkohal tuleb esile Tenderi pedantsusele kalduv iseloom, ta on püüdnud juhtnööre järgida sellise ettevaatlikkusega, mis teistes arusaamatust või isegi pahameelt on tekitanud.

---

¹⁶² RA, EAA.3825.1.172, l 17.

¹⁶³ RA, EAA.3825.1.165, l 177-177p.

¹⁶⁴ RA, EAA.3825.1.165, l 159p-162p.

¹⁶⁵ *Kuusik, E* 1999, lk 137.

¹⁶⁶ RA, EAA.3825.1.166, l 8p-9.

¹⁶⁷ RA, EAA.661.1.15. Kirjavahetus Eesti Omavalitsuse Majandusdirektooriumi ja teistega majanduslikes, toimikute laenutamise ja teistes küsimustes, l 156.

Võib arvata, et saksalikult bürookraatlik masinavärk tekitas eesti ametnikes omajagu segadust, mis personalipoliitikas eriti selgelt silma torkab. Tender on korralduste selgitamiseks ja täpsustamiseks pöördunud eri ametkondade ja isikute poole. Sellegipoolest ei pruukinud ta saada küsimustele vastuseid või instruktsioone. Näitena võib siinkohal tuua asendamatus küsimuse, mis on Tenderi märkmetest korduvalt läbi jooksnud. Asendamatus küsimus oli äärmiselt oluline, kuna vastasel juhul oleks meestöötajad mobiliseeritud, kuid 6. mail 1943 juhtis Arnold Soom Tenderi tähelepanu hommikul lehes ilmunud määrusele, mis seisis samal õhtul ka Postimehes. Nimetatud määruuses „Kõigi 1908. a sündinud ja nooremate meeskodanike kohta rakendatakse asendamatus menetlus“¹⁶⁸ kohta olid välja toodud nõuded, mis tuli esitada tööametile, nende mittetäitmise korral hoiatati nimetatud aastakäikude tööjõu äravõtmisega.¹⁶⁹ Järgmisel päeval üritas Tender tööametilt uurida, kuidas tuleks asendamatus küsimusega tegeleda. Saadud vastuses öeldi, et ka nemad ei tea enam, kui lehes kirjutatud.¹⁷⁰ Tender tegeles küsimuse selgitamisega veel mõnda aega. Segaduseks andsid põhjust nii blankettide puudumine¹⁷¹ kui ka nende esitamistähtaeg.¹⁷² Võimalik, et antud juhised olidki ebaselged ja neis selgusele jõudmine nõudis omajagu aega, siiski on siin tunnetatav teatud ülereageerimine. Igal juhul suhtus Tender bürookraatlikesse küsimustesse suure ettevaatlikkusega. Teisalt saab Tenderi pedantust ja täpsust asendamatus küsimuses põhjendada töigaga, et sellest olenes, kas arhiivitöötajad mobiliseeritakse või neil lubatakse oma tööd jätkata.

Arnold Soom on oma aruandes kirjeldanud tollast Keskarhiivi tööõhkkonda järgmiselt: „Hra. Tenderi andmeil pole Keskarhiivis valitsev õhkkond ja meeoleolu täiesti normaalne. Asutuses on intriige ja omavahelisi tülisid. Seepärast on vajadus rangema distsipliini järgi, mida on ka teostatud.“¹⁷³ Töötajate distsipliinist on juttu ka Tenderi päevikutes, peamiselt seoses hilinemistega. 7. jaanuaril 1943 pandi peahoones kehtima kord, mille kohaselt pidid kõik arhiivitöötajad oma tööletuleku märkima sissekirjutusraamatusse.¹⁷⁴ Poolteist kuud hiljem, 15. veebruaril, teavitatakse Tenderit hilinejate esikolmikust, kelleks olid Aadu Sildaru, Heldmar Kits¹⁷⁵ ja Oskar Vares¹⁷⁶. Tender on seda piinlikku lugu kommenteerinud nõnda, et hilinejad

---

¹⁶⁸ Rakendatakse asendamatus menetlus. – Postimees, 6. mai 1943, lk 3.

¹⁶⁹ Rakendatakse asendamatus menetlus. – Postimees, 6. mai 1943, lk 3.

¹⁷⁰ RA, EAA.3825.1.165, l 136.

¹⁷¹ Samas, l 146p.

¹⁷² Samas, l 47p.

¹⁷³ RA, ERA.R-49.1.11, l 8.

¹⁷⁴ *Kuusik*, E 1999, lk 141.

¹⁷⁵ **Hedmar Kits** – (17. september 1898 – 1963) määrati 1. augustist 1941 Riigi keskarhiivi sekretär-raamatupidajaks. Vabastati 1. aprillil 1943. aastal ametist koosseisude koondamise tõttu. (RA, EAA.661.1.677. Kits, Hedmar, 53p-54; 56p-57.)

¹⁷⁶ **Oskar Vares** - (08.07.1904– 22.02.1972). 1928–1932 töötas Tallinna Linnaarhiivis, 1932–1969 erinevatel ametikohtadel Eesti Riigi Keskarhiivis (hilisem ENSV Riiklik Ajaloo Keskarhiiv).

kirjutavad end vahel sisse õigel ajal saabununa.¹⁷⁷ Tänapäevasele positsioonile vaadatuna tundub tegu olnud pigem arusaamatustest ja vähesest kommunikatsioonist tingitud „tülide ja intriigidega“.

Tüli võis tekkida vahel esialgu üsnagi tühisest asjast. Näiteks palus Tender 28. aprillil 1944, et Evald Rink soovitaks prl Kahnal, Laursonil ja Valgeristil lasta end arstlikult läbi vaadata. Põhjuseks oli prl Laursoni teade, et ta oli olnud mõne päeva eest kokku varisemas.¹⁷⁸ Hr Rink kõneleski prl Kahnaga ja soovitas tal ning teistelgi daamidel tervisliku seisundi kontrollimiseks arsti poole pöörduda. Sellest sündis aga hoopis tüli, mille peale teatanud prl Kahna, et ei tema ega teised daamid ole haiged.¹⁷⁹

Näib, et Tenderi tegevuse kitsaskohaks sai korralduste ja murekohtade vähene edastamine töötajatele. Viimasest seigast tuleb välja, et Evald Rinki kasutamine nn vahemehena tekitas olukorra, kus selguse asemel tekkis hoopis segadus. Vaevalt oli Tenderi eesmärk töötajate ärritamine, kuid neid ohumärke, mida situatsioon endas kätkes, ta tähele panna ei osanud.

Arnold Soomi inspekteerimisaruande kohaselt muretses Tender töötajate kvalifikatsiooni pärast. Näiteks olnud administratiivosakonna juhataja¹⁸⁰ kohal isik, kes polnud ülikooli lõpetanud ega õpingutega tegelenud. Lisaks sellele iseloomustab Tender teda oma ülesannetes ebausaldusväärse ja hooletuna.¹⁸¹ Akadeemilist haridust pidas Tender oluliseks, mistõttu ootas ka töötajatelt erialase hariduse omandamist või püüdu alustatud õpingud lõpule viia.

Tööjõupuudus (k.a kvalifitseeritud tööjõu puudus) tuli teravalt esile just evakueerimistöde käigus. Nende tööde kiireloomulisus ja mahukus sundis arhiivi otsima abitööjõudu. Loodeti saada kvalifitseeritud tööjõudu Tartu Ülikooli töötajate või hoopis õpetajate hulgast. Tender küsis, et ehk oleks võimalik abijõudusid saada vabade õpetajate hulgast aprillis 1944, kuid sai siiski eitava vastuse.¹⁸² Abi paluti ka Gustav Rängalt, et ehk on ülikoolil võimalik abikäsi saata, kuid ka sealt vastati 16. mail 1944 eitavalt.¹⁸³ Nii tuli esialgu leppida vaid Noorte Malevast saadetud tööjõuga. Noored aga ei pidanud arhiivitööd meelepäraseks ning 15. mail 1944 kirjutab Tender, et Noorte Maleva poisid pole seepärast arhiivitööga rahul, et see tegevat riided mustaks ja katki. Samuti arvatud töö olevat liiga igav ja raske.¹⁸⁴ Mõni aeg hiljem saadi

---

¹⁷⁷ RA, EAA.3825.1.165, l 54.

¹⁷⁸ RA, EAA.3825.1.168, l 91p.

¹⁷⁹ Samas, l 92p.

¹⁸⁰ Administratiiv osakonna juhataja oli tol perioodil Oskar Vares.

¹⁸¹ RA, ERA.R-49.1.11, l 8.

¹⁸² RA, EAA.3825.1.168, l 69p.

¹⁸³ RA, EAA.3825.1.169, l 25p.

¹⁸⁴ Samas, l 24.

tööjõudu siiski Tartu Ülikoolist. Nii võib 1. juunil 1944 tehtud märkmetest lugeda, et appi tulid ülikoolist dr Paul Ariste, prl Raskasov, prl Mattisen ja prl Mikk.¹⁸⁵

Olmeprobleemide juures sai mainitud metsatööl käimist. Saksa okupatsiooni ajal pidid linnaelanikud ja sealhulgas arhiivitöötajad osa võtma põllutöödest, kuna maal, eriti Lõuna-Eestis, valitses suur tööjõupuudus. Linnaelanike maatööle rakendamine oli ajutine abi, millega taheti seda kriisi lahenda.¹⁸⁶ Põllutööl osalemine vähendas paratamatult arhiivi töökäte hulka. 26. juulil 1943. aastal kurtis Tender, et peaaegu üle 50% ametnikest on põllutööl, mis põhjustab arhiivis raskusi. Sellal laekus sadade viisi sooviavaldusi enamlaste ajal likvideeritud seltside materjali kohta.¹⁸⁷ Ka Arnold Soom nentis, et Tartu Keskarhiivis pidurdas alluvate põllu- ja metsatöödele saatmine asutuse toimimist.¹⁸⁸ Meestel lisandus ka osavõtt Omakaitse valvekordadest. Teatavasti olid omakaitseteenistuses arvele võetud kõik 17–45aastased mehed.¹⁸⁹ Siin püüdis Tender leida võimalusi, kuidas arhiivi meesteenistujad sellest kohustusest vabaks saada, ning selleks pöördus ta Arnold Soomi poole, kes omakorda kirjutas Tartu prefektile, seletades, milliseid raskusi toob endaga kaasa määruse rakendamine Tartu Keskarhiivi meesteenistujate suhtes. Samuti rõhus ta arhiivihoonega seotud kõrgendatud tule- ja õhukaitse vajadusele, kus meesteenistujatel oli täita äärmiselt oluline kohustus. Soom palus vabastust Erik Tenderile, osakonna juhatajale Lemmit Margile, vanemassistent Voldemar Millerile ja vanemarhivaar Eevald Rinkile.¹⁹⁰ Paraku nende vabastustaotlusi ei rahuldatud ning mehed pidid jätkuvalt käima Omakaitse valvetes.

1944. aastal kerkis teravalt esile meeste mobilisatsiooniga seonduv. 1944. a veebruaris kuulusid kaitseteenistuskohustuslike meesteenistujate hulka Erik Tenderi kõrval osakonna juhatajad Oskar Vares ja Lemmit Mark, assistent Voldemar Miller, vanemarhivaar Eevald Rink ja teenija Oskar Loona.¹⁹¹ 1. veebruaril 1944. aastal Postimehes ilmus Eesti Omavalitsuse juhi korraldus, et kõik 1904–1923 sündinud mehed kutsutaks kaitseteenistusse.¹⁹² Tender kommenteerib päevikus, et selle korralduse kohaselt ei jääks arhiivi enam ühtegi meesametnikku ja teenijatest

---

¹⁸⁵ Samas, l 58p.

¹⁸⁶ *Noormets, Tiit* 2004. Eesti elu-olust Saksa okupatsiooni all. Teise maailmasõja ajal. – *Tuna* 2004 (4), lk 60–61. – Publitseeritud allikaks on RA, ERA.R-66.1.102. Ülevaated Eesti majandusliku korra kohta, 31–40.

¹⁸⁷ RA, EAA.3825.1.166, l 12.

¹⁸⁸ RA, ERA.R-49.1.11, l 14p.

¹⁸⁹ Tartu prefekt. Teadaanne meesisikute omakaitse teenistusse arvele võtmise kohta. – *Postimees*, 4. november 1943, lk 2.

¹⁹⁰ RA, ERA.R-49.1.19. Haridus- ja Sisdirektooriumiga ja arhiividega isikulise koosseisu küsimuses; arhiivide kaitseteenistuskohustuslike meesteenistujate nimekirja veebruaris 1944. a, l 21p

¹⁹¹ Samas, l 21p.

¹⁹² *Mäe, Hjalmar*. Eesti Rahvas! – *Postimees*, 1. veebruar 1944, lk 1.

peab lahkuma ka Loona.¹⁹³ Kõigepealt siirdus väeteenistusse Aadu Sildaru.¹⁹⁴ Samal ajal üritati teistele saada vabastusi erinevatel viisidel. Soom lubas Tenderile, et uurib ise Tallinnas asja. Tal õnnestus teada saada, et pikendust peaks antama asutuste juhatajatele, abijuhatajatele ja osakonna juhatajatele ning komisjon peaks sellega arvestama.¹⁹⁵ Miller meenutab oma mälestustes, kuidas ta rahuliku meelega mobilisatsioonipunkti läks, sest „direktor Tender oli aegsasti hankinud Hjalmar Mäe allkirjaga tõendi, et olen seoses arhiivi evakueerimisega broneeritud ja ei kuulu mobiliseerimisele.“ Mobilisatsioonipunktis anti Millerile teada, et see tõend ei maksa midagi¹⁹⁶ ning 11. veebruaril 1944 võeti Miller okupatsioonivägede teenistusse.¹⁹⁷ Sama ootas ees Lemmit Marki, kes pidi ilmuma komisjoni ette 21. veebruaril.¹⁹⁸ Päev hiljem tuli L. Mark Tallinnast tagasi ning teatas Tenderile, et ta on väkke võetud.¹⁹⁹ Vaatamata Tenderi püüdlustele säästa oma töötajaid mobilisatsioonist ja muudest Saksa okupatsioonivõimude nõudmistega kaasnevatest kohustustest, läksid tema pingutused kahjuks tühja.

2.5. Arhiivis leiduva ainese kasutamine ja teaduslik tegevus

Üks arhiivi ülesandeid oli vastata Saksa ametiasutuste pärimistele. Peamiselt esitas päringuid Tallinna Keskarhiiv, kellelt nõuti teenistuskirjeldusi endiste Eesti sõjaväelaste kohta kas teenistuskirjadest ära kirjade või teatiste vormis. Selleks saatis Tartu Keskarhiiv Tallinnasse ära kirjad ohvitseride ja allohvitseride teenistuskäiguraamatuist või väljavõtted sõdurite nimestikest ja tasulehtedest. 1943. aasta jaanuaris leidis Soom, et paberi kokkuhoiu nimel ja aegaviitva kirjavahetuse ärahoidmiseks oleks tulevikus mõistlikum soovitud isikute teenistuskäigu kohta, juhul kui teenistuskirjad või nende ära kirjad puuduvad, korruga teatis koostada. Veel rõhutas ta: „Arhivaar, teatisekoostaja, peab ise andmete valikul igal üksikjuhul selektsiooni teostada oskama. Igasugused väikese tähtsusega andmed, nagu puhkuste, haiguste jne. kohta pole sugugi vajalikud“.²⁰⁰

---

¹⁹³ RA, EAA.3825.1.167, l 12p.

¹⁹⁴ Samas, l 26p.

¹⁹⁵ Samas, l 26p.

¹⁹⁶ Miller, V 1994, lk 1647.

¹⁹⁷ RA, EAA.3825.1.167, l 35.

¹⁹⁸ RA, EAA.3825.1.167, l 43p.

¹⁹⁹ Samas, l 56p.

²⁰⁰ RA, EAA.661.1.15, l 182-182p.

Ka selle kohustuse juures avaldus Erik Tenderi vahest liigagi pedantne loomus. Taas nõudis Tender ülitäpseid juhiseid, pärides mitte ainult selle kohta, mida on vaja teha, vaid ka seda, kui täpselt kõike tegema peaks. Kindlasti ei olnud Tender tüübilt pime käsutäitja, kuid nagu ka tema märkmike sissekannete stiilist võib järeldada, meeldisid talle selgepiirilised ja üheselt mõistetavad tööülesanded.

Kuigi teaduslik uurimistöö jäi sõjatingimustes tagaplaanile ning arhiivis uurimine oli piiratud (uurimistöö jaoks vajaliku arhiivi kasutamiseks oli eelnevalt vaja saada luba Idaalade Riigikomissariilt), oli mõningatel juhtudel siiski võimalik seda arhiivis korraldada. Näiteks sai loa uurimistööks Tartu arhiivis prof Madissoo, kes oli ülikooli Eugeenika instituudi direktor. Samuti lubati tal uurimise juures kasutada abitööjõudu.²⁰¹ Saksa okupatsiooni tingimustes pole üllatav, et eugeenika uurimist toetati, kuna too uurimissuund oli Natsi-Saksamaal väga soositud. Uurimissaali aruannetest nähtub, et 1943. aasta septembris külastas saali üheksa uurijat 117 korral, nad uurisid asustusajalugu, rahvastikku, L. Koidula elu ja tegevust, Tartu rae ajalugu jne.²⁰²

Arhiivi külastasid paljud sakslased. Tender suhtus nende nõudmistesse, kui sellega ei kaasnenud korraldusi kõrgemalt poolt, üsna skeptiliselt. Näiteks külastas 25. märtsil 1942. aastal arhiivi Georg von Krusenstiern,²⁰³ kes väitis, et ta on saanud Saksa Usaldusvalitsuselt korralduse märkida üles kõik oma nimega seotud genealoogilise sisuga materjalid. Tema taotlust ei rahuldatud. Tender teadis, et Otto Liiv oli varem andnud salajase käsu pidada kinni kõik Krusenstierni perekonna kastid.²⁰⁴ Samuti pidi pettuma Helmut Speer,²⁰⁵ kes püüdis arhiivist kaasa viia käsikirja pealkirjaga „Protokolle der Versammlungen baltischer Historiker“. Tender ei olnud nõus ilma vastava korralduseta seda talle välja andma ning Speer pidi leppima, et see jäi pitseeritult direktori kabinetis.²⁰⁶ Neid hetki silmas pidades näib Voldemar Miller iseloomustus Tenderi kohta, nagu oleks viimane kartnud ülemusi kui tuld, mõneti liialdatuna.²⁰⁷ Tõepoolest on Tender talle antud korraldusi täitnud ülimalt täpselt ega ole püüdnud neist ka eriti kõrvale hiilida, kuid siiski on tema tegevuses tabatavad hetked, mil ta on toiminud pigem oma tõekspidamisi järgides, mitte ainult käske täites.

---

²⁰¹ RA, ERA.R-49.1.7. Kirjavahetus idaalade riigikomissari, kindralkomissari, arhiivide ja teiste asutiste ning isikutega dokumentaalsete materjalide kasutamise ja laenutamise asjus, l 61;64.

²⁰² RA, EAA.661.1.167. Uurimissaali kuuaruanded, l 16.

²⁰³ Balti Geneaoloogia Seltsi esimees.

²⁰⁴ RA, EAA.3825.1.172, l 17.

²⁰⁵ Ümberasujate Kirikuraamatute Keskuse (Sippenamt für Ostdeutsche Rückwanderer) juhataja Posenis

²⁰⁶ RA, EAA.3825.1.165, l 42-43.

²⁰⁷ Paavle, I 1996, lk 7.

Kindlasti väärib tollane Keskarhiiv tunnustamist katse eest jätkata Eesti Vabariigi ajal alustatud töödega. Näiteks tegeldi 1638. aasta adramaarevisjoni²⁰⁸ publikatsiooni uuesti trükkimise ja väljaandmisega. See üllitus oli küll ilmunud Nõukogude ajal 1941. aastal venekeelse sissejuhatusena ja pealkirjadega. Paraku aga uue avaldatud publikatsiooni levitamiseni ei jõutud. Nõndasamuti tuli see Saksa okupatsiooni nõudmistele kohandada, mistõttu lasti see trükki saksakeelse sissejuhatusena ja pealkirjadega. Kuna arhiivi eelarves puudus raha ümbertrüki tarvis,²⁰⁹ astuti kontakti Tartu Eesti Kirjastusega. Tender delegeeris kirjastusega läbirääkimised L. Margale, kes saavutas selle, et kirjastus oli nõus EO Tartu Keskarhiivi toimetise nr 7 „Liivimaa 1638. a maarevisjoni“ mõnede osade ümbertrükkimise ja teose ümberbrošeerimisega. Kuid esmalt tuli kindralkomissarilt vastav trükiluba taotleda. Kirjastusele tekitas muret teose trükkimise eest veel maksmata võlg Nõukogude ajast. Lisaks ei olnud nad kindlad, et publikatsiooni ladu ei kuulu likvideeritavale riiklikule kirjastusele „Teaduslik Kirjandus“.²¹⁰ 3. novembril 1942 esitas Tender Tartu Eesti Kirjastuse direktorile arhiivipoolsed tingimused, milles kirjastus trükib teosele uuesti kaane, tiitellehe, eessõna, sissejuhatusena, kohanimede ja isikunimede registrite seletusosa ja sisukorra ning teostab ümberbrošeerimise. Lisaks lubas Tender lähitulevikus (novembrikuu jooksul) esitada käsikirja, et Tartu Eesti Kirjastus saaks töödega pihta hakata. Tasuks pidi kirjastusele jääma teosest 300 eksemplari, ülejäänud 220 eksemplari läksid Tartu Keskarhiivile, mis pidi kasutama neid vaid tasuta publikatsioonide vahetuseks ja autorieksemplarideks.²¹¹ Tartu Eesti Kirjastus oli tingimustega nõus²¹² ning tundus, et asi edeneb jõudsasti. 1. detsembril 1942 saatis Tender arhiivinduse ala volinikule uuesti trükitavate osade käsikirja. Teksti viibimist seletas Tender sellega, et ametnikkond oli hõivatud mitme kiire ülesandega, masinal ümberkirjutamine kujunes arvatust aeganõudvamaks ning juba valminud käsikiri tuli üle vaadata, kuna arhiivi saabus hiljuti E. Dunsdorfsi töö, millega viidi lõpule 1638. a maarevisjoni Läti osa trükisavaldamine.²¹³ Asi jäi siiski venima ning 17. märtsil 1943 andis Tender Tartu Eesti Kirjastusele teada, et arhiivinduse ala volinikku on teavitatud dr Weissi soovist astuda koheseid samme publikatsiooni trükkimiseks vajaliku paberi jm saamiseks, ootamata selleks ära trükiloo saabumist.²¹⁴ 20. juulil saatis Tender kirjastusse ümbertrükkimisele mõeldud osade käsikirja ja

---

²⁰⁸ Liivimaa 1638. a. Maarevisjon. Eesti asustusala I. Kaguosa. Toim H. Rebane. 1941. – ENSV Riigi Keskarhiivi Tartu Osakonna Toimetused nr. 1(7).

²⁰⁹ RA, ERA.R-49.1.11, 17p-8.

²¹⁰ RA, EAA.661.1.55. Kirjavahetus Haridusministeeriumi arhiivindusala volinikuga ja Eesti Kirjastusega "Liivimaa 1638.a. adramaade revisiooni" publitseerimise küsimuses, 12.

²¹¹ Samas, 15-5p.

²¹² Samas, 16.

²¹³ Samas, 17-7p.

²¹⁴ Samas, 112.

palus, et kirjastus nõutaks trükiloo ja astuks kõik vajalikud sammud, et teos võiks peatselt ilmuda. Tender andis ka teada, et teose ilmumisest on huvitatud ka Riigikomissariaadi arhiivinduse ala referent Hr. Dülfer.²¹⁵ 14. oktoobril päris Soom Idaala Riigikomissari soovil teateid selle kohta, kui kaugel on publikatsiooni ümbertrükkimine,²¹⁶ ja sai vastuseks, et ümbertrükitavate osade käsikiri on ladumisel ja korrektuuri saabumist on loota umbes nelja nädala pärast.²¹⁷ Nagu paljud teised ülesanded arhiivis, jäi ka see töö lõpuni viimata, sest pakilisemad ülesanded, näiteks materjalide evakueerimine, tulid järjekorras ette.

Raskustele vaatamata panustas arhiiv ka näituste korraldamisse. 9. novembril 1941 avati Tartu kultuurilooline näitus „Das Deutschum in Dorpat“, mis vältas 12. veebruarini 1942. aastal. Näitus korraldati Saksa Välikomandantuuri algatusel ja oli mõeldud Tartus viibivatele Saksa sõjaväelastele; see pidi peegeldama tollast aega. Samuti aidati korraldada 28. veebruaril 1942 Tartu Ülikooli raamatukogu ruumides avatud näitust, mis käsitles Karl Ernst von Baeri. Tender märgib oma päevikus, et sellega seoses paluti tal välja otsida von Baeri puudutavaid arhivaale. Tender delegeris selle ülesande V. Millerile.²¹⁸

Nii kultuuriloolise näituse kui ka publikatsiooni ümbertrükkimise puhul on näha, et initsiatiiv tuli siiski pigem ülevalt. Sellegi poolest andis Tender endast parima, et alustatu lõpuni viia, ent paraku see ei õnnestunud, kuna arhiivil tuli esmajärjekorras tegeleda põletavamate evakueerimisküsimustega.

2.6. Arhiivimaterjalide evakueerimine

Kultuurivarade, sealhulgas arhiivimaterjalide hävimisoht püsis pommitamiste ja sakslaste plaani tõttu viia osa kultuurivarasid Saksamaale, kuigi sellele nõudele seisid vastu nii Tartu ülikool kui ka kultuuriasutused. Sellist vastuseisu sai demonstreerida siiski vaid üsna passiivsel viisil.²¹⁹ 17. veebruaril 1943 teatas Haridusdirektoriumi Teaduse ja Kunsti Valitsuse juhataja H. Rebassoo Arnold Soomile, et Eesti Omavalitsuse juhi otsusega on Tartus asuvate kultuurivarade kaitse- ja varjendamistööde üldjuhiks määratud prof dr Armin Tuulse.²²⁰ 1944. aastal hakkas Tuulset kultuurivarade kaitse- ja varjendamistööde üldjuhina asendama Eesti

---

²¹⁵ Samas, l 13.

²¹⁶ Samas, l 16.

²¹⁷ RA, EAA.661.1.55, l 17.

²¹⁸ RA, EAA.3825.1.172, l 11.

²¹⁹ *Ränk, G* 2010, lk 315–316.

²²⁰ RA, ERA.R-49.1.18, l 27.

Rahva Muuseumi juhataja Gustav Ränk,²²¹ kes on meenutanud: „Järjest sagenevad õhurünnakud, mille tagajärjel juba Raadi muuseumi peauks õhusurvel välja löödi ja ülikooli raamatukogul Toomemäel ning riigiarhiivil²²² suur osa aknaid purunes, ei lubatud enam päevagi viivitada evakueerimistöödega.“²²³

Esiialgu üritati ohtu sattuvatele arhivaalide leida sobivate tingimustega hoiupaiku Tartus. Arhivaalidele peeti heaks eraldi asetsevaid, kuivi, köetavaid, putukavabu, abijõudude reageerimise raadiuses, pideva valve all paiku.²²⁴ Sellistele tingimustele vastavaid kohti ei olnud just kerge leida. 3. veebruaril 1943, kui Soom külastas arhiivi, käisid nad koos Tenderiga vaatamas nii arhiivi lisa- ja peahoone keldreid kui ka ülikooli peahoone keldris asuvaid ruume. Ühiselt leiti, et kui sobivamaid ruume pole, siis võiks materjale ka sinna paigutada.²²⁵ Aruandes 13. aprillil 1944. aastal arhivaalide evakueerimisel Väätsa mõisa, kus osakonna juhataja O. Vares andis arhivaalid üle Väätsa algkooli juhatajale, kuna kohal viibiv ERMi ametnik keeldus võtmast arhivaale oma valve alla. Ametnik tõrkus, sest ta ei suutvat tagada alalist valvet kogu materjalile ja arvas, et teda võivat valvurina asendada mõni teine ametnik.²²⁶

Õhuohu kasvades hakati otsima ruume väljaspool Tartut. Keskarhiivist evakueeriti materjale Väätsa, Lahmuse, Vodja, Kirna ja Liivi mõisa.²²⁷ Evakueerimisele pühendati suurem osa arhiivi ressursse. Sellega kaasnes tihtipeale keeruline n-ö „nokk kinni, saba lahti“ olukord, küll puudus transport, küll kütus. Kuna arhiivile ei suudetud tagada küllaldaselt veokeid, jäi toppama ka juba evakueerimiseks pakitud materjalide transport. Erik Tender kandis Haridusdirektooriumi Teaduse ja Kunsti valitsuse juhatajale ette evakueerimistöödest ajavahemikus 1. aprillist 8. aprillini 1944 järgmist: sel nädalal kaste enam ei saanud, kuigi prof Ränk määras arhiivile kaks veoautot, saadi Transpordiametilt vaid üks veoauto.²²⁸ Ka 7ndast kuni 13. maini, mil äravedu oli ootamas 145 kasti, arhivaale veokite puudusel ei transporditud.²²⁹

Arhivaalide pakkiminegi ei kulgenud libedalt, takistuseks siin oli kastide ja nõöri puudus. Märtsis 1944 kurtis Tender sidumisnõöri puuduse üle, kuna paberist nõör ei sobinud ümberpaigutavate materjalide sidumiseks. Seepeal lubas dr Weiss hankida mõnisada kilogrammi takust nõöri.²³⁰ Kõige keerulisem oli kastide jaoks puidu saamine, puudus oli ka

---

²²¹ Arhiivi ajalugu - http://www.arhiiv.ee/public/EHA_Ajalooarhiiv/Uldine/arhiivi_ajalugu.pdf -11.02.2016

²²² *Ilmselt on siiski mõeldud Keskarhiivi Tartus ning mitte Riigiarhiivi Tallinnas – autori märkus.*

²²³ Ränk, Gustav 2010. Sest ümmargusest maailmast laiemasse maailma, lk 315.

²²⁴ RA, ERA.R-49.1.12, l 7-8.

²²⁵ RA, EAA.3825.1.165, l 39p-41.

²²⁶ RA, ERA.R-49.1.37, l 23.

²²⁷ *Kuusik, E* 1999, lk 145.

²²⁸ RA, ERA.R-49.1.37, l 1-1p.

²²⁹ Samas, l 18.

²³⁰ RA, EAA.3825.1.168, l 12.

naeltest. 1944. aasta märtsis, kui kaste ei saanud teha, sest polnud naelu, arutas Tender probleemi Gustav Rängaga. Viimane oli Tallinnast abi palunud, kuid sealt saadetud naelad osutusid liiga pikaks.²³¹ Isegi kui materjal oli olemas, takerdus kastide valmistamine tööjõupuuduse taha, kuna kastitööstused ei suutnud suure nõudlusega sammu pidada – arhiiv ei olnud ainuke asutus, mis evakueerimisega tegeles.²³² Näiteks tõdeb Tender 11. juulil (päevikus märgitud valesti kui 12. juuli) 1944, et arhiiv enam kaste ei saa, kuna ülikooli kastitehas pole endiselt materjali saanud.²³³ Mõningaid probleeme esines ka kastide mõõtmetega. 3. mail 1944 kurtis Tender, et mõnede kastide sisemõõtmed on väiksemad kui teistel, mis raskendab materjali paigutamist.²³⁴ Tihti ei olnud need kasutamiskõlblikud, kuna valmistamisel oli kasutatud märga puitu.²³⁵

1944. aastal evakueeriti Tartust 1071 kasti arhiivimaterjale, millest jõuti Eestist maitsi välja vedada 310 kasti. 17. septembril 1944 oli Tender saatjaks kahele²³⁶ vagunitäiele Keskarhiivi materjalile (peamiselt Balti kindralkubernerite fondist), mis alustas Vodja jaamast teed Troppasse Ida-Sudeetides.²³⁷ Materjalid jõudsid sihtkohta Troppau lähedale Jägerndorfi lossi.²³⁸ Pärast sõja lõppu toodi need sealt Eestisse tagasi.²³⁹

---

²³¹ Samas, l 10p-11.

²³² *Trikkant*, L 1977, lk 14.

²³³ RA, EAA.3825.1.170, l 49.

²³⁴ RA, EAA.3825.1.169, l 2p.

²³⁵ Samas, l 86.

²³⁶ Endel Kuusiku andmetel kolme vaguniga.

²³⁷ *Kuuben, Indrek* 1996. Liivimaa Rootisaegse Kindralkubernerite Arhiivi lugu. – Eesti ajalooarhiivi toimetised. *Acata et commentationes archivi historici estoniae* 1 (8), lk 135.

²³⁸ *Praegune Krnovi linnake Tsehhi-Poola piiril*.

²³⁹ Arhiivi ajalugu - http://www.arhiiv.ee/public/EHA_Ajalooarhiiv/Uldine/arhiivi_ajalugu.pdf -11.02.2016

KOKKUVÕTE

Erik Tenderi pikk elu pakub võimalusi sissevaadeteks erinevatesse valdkondadesse. Teda saab käsitleda kui ajaloolast, arhivaari, numismaatikut, õppejõudu ja asutuse juhti, need on vaid mõned rollid Tenderi elust.

Vaieldamatult olid aastad 1923–1944, mil Tender elas ja tegutses Tartus, üks tema kõige erinevamaid valdkondi hõlmavaid perioode. Tartu linnaarhiivis töötades suutis Tender end tõestada tubli arhivaari ja ajaloolasena. Teda nagu ka paljusid teisi tollaseid haritlasi iseloomustab osavõtt erinevate seltside tegevusest, mis arendasid tema kontakte nii oma eriala sees kui väljaspool seda. Tender kuulus EYS Veljestosse ja osales Õpetatud Eesti Seltsi ning Akadeemilise Ajalooseltsi töös. Õpetatud Eesti Seltsi mündikonservaatori amet ning koht nii selle kui ka Akadeemilise Ajalooseltsi juhatuses arendasid Tenderis organiseerimis- ja juhtimisoskust, mida tal läks vaja Saksa okupatsiooni ajal, kui temast sai EO Tartu Keskarhiivi juht.

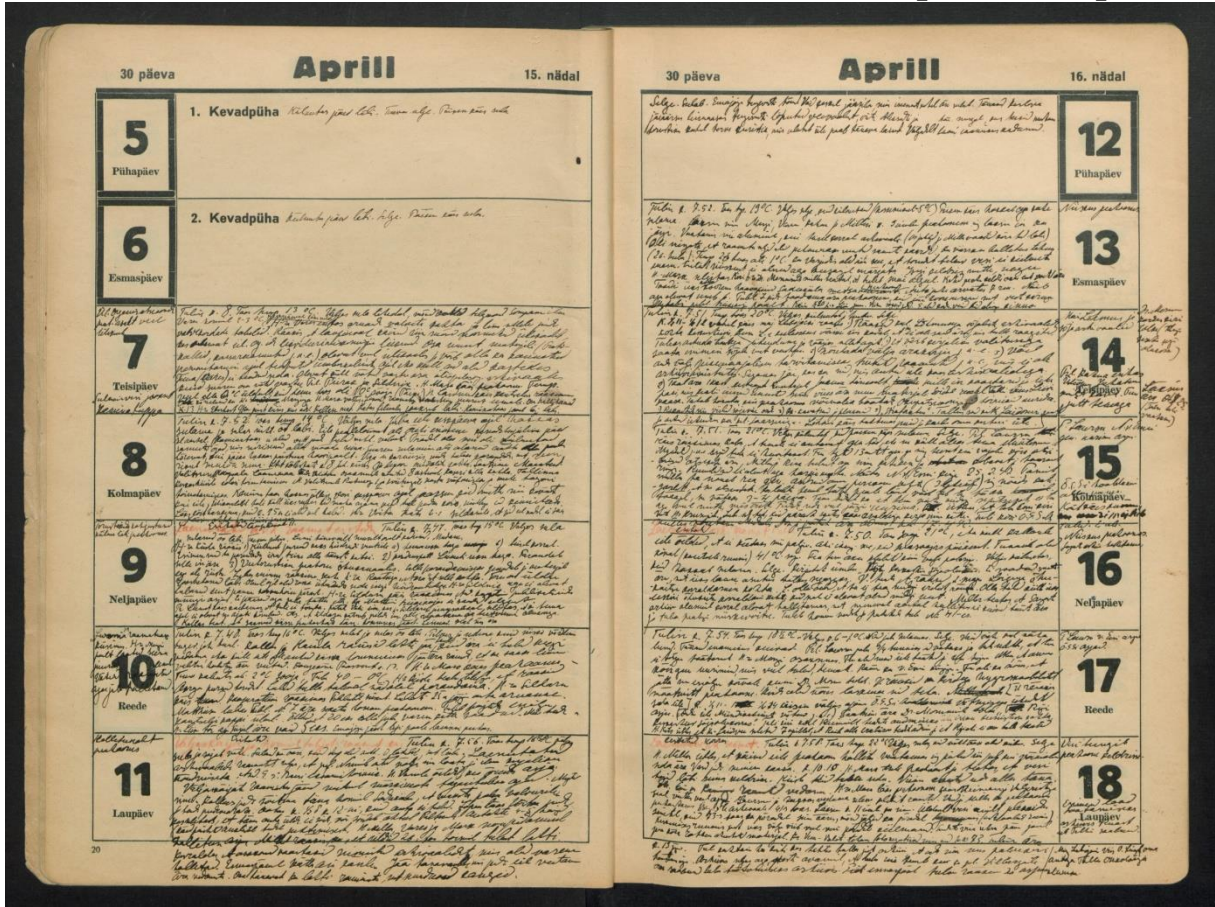
Erik Tenderit saab iseloomustada kui täpsust hindavat ja kohati pedantsusele kalduvat meest, millest annavad tunnistust ka tema päevikusissekanded – iga päev on üles tähendatud sarnase struktureeritud skeemi järgi. Nimetatud materjal on selle töö olulisim allikas. Märkmike servades asetsevad märksõnad hõlbustasid sissekannetes orienteerumist. Täpsus ei iseloomusta ainult Tenderi päevikupidamist, vaid ka tema tööstiili. Tenderi esitatud aruandeid või muid andmeid ilmestab äärmine põhjalikkus, mis kaldub kohati liigsele bürokraatlikkusele. Tenderi kaalutlevast loomusest annab aimu tema tegutsemise materjali hävitamise käsu täitmisel. Kuigi Tenderi tuttavad on teda kirjeldanud ülemusi kartva mehena, on selles hinnangus tunda ülepaisutatust. Erik Tender tegutses enamasti võimude etteantud piirides, eelistades kindlaid juhiseid ja kinnitusi oma tegevusele näiteks arhiivinduse ala volinikult.

Tender suutis arhiivi vajadusi esikohale seades ning raskustele vaatamata okupatsioonist ja sõjast tingitud oludes toime tulla ja vajadusel külma närvi säilitada. Vabadussõjakogemus aitas tal kriitilistes olukordades rahulikumalt tegutseda ja eluohtlikke situatsioone lahendada.

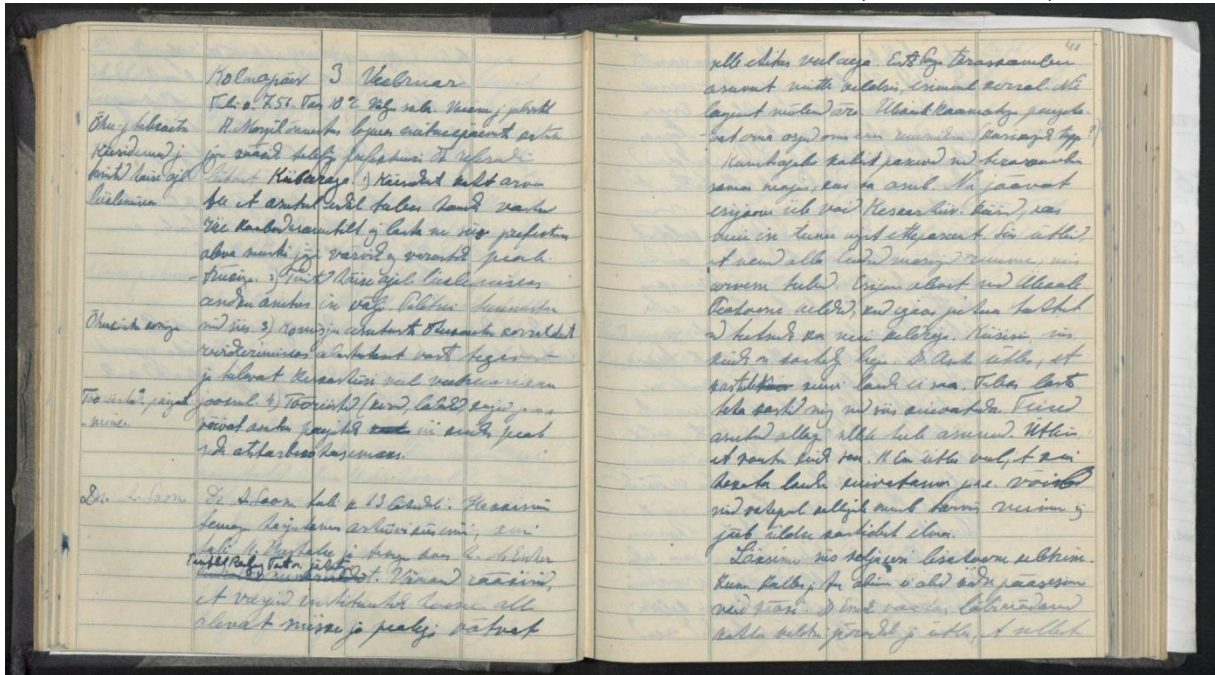
Paljude halduslike probleemide puhul olid Tenderi tegutsemisvõimalused küllaltki piiratud ning vaatamata kõigile pingutustele ei kandnud Tenderi vaev alati vilja. Saksa okupatsiooni tingimustes ja sõja oludes ei olnud võimalik probleeme püsivalt lahendada, leppida sai vaid ajutiste meetmetega. Nõnda seisis Tender tihti valiku ees, kas ajutine lahendus või tegevusetus. Tender valis reeglina esimese, et leevendada kasvõi mõneks ajaks arhiivis jaoks põletavamaid probleeme.

Tenderil tuli tihti leppida ajutiste lahendustega, sõjatingimustes pidi tagaplaanile jääma ka tema teaduslik töö. Arhivaalide kasutus olid piiratud ning allutatud okupatsioonivõimude nõudmistele ja suunatud otseselt või kaudselt nende teenimisele. Erik Tender suutis vaatamata keerulistele ja segastele oludele hoida arhiivi töö ja elu üsnagi stabiilsena, pühendudes esmasele – arhiivi kaitsele. Tekkinud probleeme püüdis ta lahendada võimalikult otstarbekalt. Lõpetuseks võib lisada, et kindlasti on tulevikus võimalik süvitsi uurida kultuurivarade evakueerimist ning Erik Tenderi rolli selles. Kindlasti tasuks kõrvutada Tartu arhiivi tegevust EO Tallinna Keskarhiiviga, millele käesolev bakalaureusetöö vajalikku uurimisainest pakub.

LISA 1. Näide Erik Tenderi märkmetest 1942. aastal (5. aprill – 18. aprill)²⁴⁰

LISA 2. Näide Erik Tenderi märkmetest 1943. aastal (3. veebruar)²⁴¹

²⁴⁰ RA, EAA.3825.1.172, lk 20-21.

²⁴¹ RA, EAA.3825.1.165, l 39p-40.

LISA 3. Eesti üliõpilaste seltsi Veljesto liige Erik Tender, portreefoto²⁴²

EAA.1770.1.110.228.1

LISA 4. Tartu linnapea veneaegne ametikett linna arhivaari E. Tenderi käes (26.04.1940)²⁴³

EAA.2111.1.13617.1

²⁴² RA, EAA.1770.1.110. Liikmete elulood.

²⁴³ RA, EAA.2111.1.13617.1. Tartu linnavolikogu (f, a).

LISA 5. Marta Tender (Herodes)²⁴⁴

EAA.3825.1.140.22

---

²⁴⁴ RA, EAA.3825.1.140. Perekondlikud ja seltskondlikud fotod

KASUTATUD ALLIKAD JA KIRJANDUS

ALLIKAD:

Rahvusarhiiv:

- Fond EAA.3825 Eerik Tender, ajaloolane ja arhivaar
- Fond EAA.661 Eesti Riigi Keskarhiiv
- Fond EAA.2569 Õpetatud Eesti Selts
- Fond EAA.2492 Akadeemiline Ajaloo Selts
- Fond EAA.2100 Eesti Vabariigi Tartu Ülikool
- Fond EAA.1770 Eesti üliõpilaste selts Veljesto
- Fond EAA.2111 Trükikäitis Postimees
- Fond ERA.R-49 Arhiivinduse ala volinik
- Fond ERA.R-2338 Eesti Vabariigi Riiklik Arhiiviamet
- Fond ERA.R-66 Majandus- ja Rahandusdirektoorium
- Fond ERA.R-286 ENSV Ministrite Nõukogu juures asuv Sõjaväelaste Perekondade Riikliku Hooldamise ja Heaolu Valitsus
- Fond ERA.R-295 Rootsi Ümberasumiskomisjon

Tartu Ülikooli Raamatukogu käsikirjade ja haruldaste raamatute osakond (TÜR KOH):

- Fond 153 Tender, Erik. Isikuarhiiv

Eesti Filmiarhiiv (EFA):

- Fond 333 Rahvusarhiivi Filmiarhiiv

KIRJANDUS:

Album Academicum Universitatis Tartuensis 1918–1944 II. Koost. Lauri Lindström, Toomas Hiio. Tartu 1994 : Tartu Ülikooli Kirjastus.

Arhiivinduse käsiraamat II. Toim. O. Liiv. Tartu 1936: Akadeemiline Kooperatiiv.

Brück, Elsa 1968. Eesti NSV Riikliku Ajaloo Keskarhiivi ajalooost. – Nõukogude arhiivinduse 50. aastapäevale pühendatud juubelikonverentsi materjalid.

Hakk, H. 1940. L.-r- Soomusrong nr 3, nagu teda mäletan. – Vabadussõja tähistel. 1940-1, lk 19–20.

Arukaevu, Jaanus 1996. Suure unistuse algus: Otto Liivi katsed lahendada EAA ruumiprobleemid. – Artiklite kogumik Eesti Ajalooarhiivi 75. aastapäevaks. EESTI AJALOOARHIIVI TOIMETISED. 1 (8), lk 93–115.

Konsa, Kurmo. Arhivaalide ja trükiste säilitamine. 2008: Kleio.

Kuuben, Indrek 1996. Liivimaa Rootisaegse Kindralkuberneri Arhiivi lugu. – Eesti ajalooarhiivi toimetised. *Acata et commentationes archivi historici estoniae* 1 (8), lk 127–141.

Kuusik, Endel 1999. Ajalooarhiivi ajalooost aastail 1939–1944. – Eesti ajalooarhiivi toimetised. *Acata et commentationes archivi historici estoniae* 4 (11), lk 119–151.

Kiing, Enn 2016. Arhiiviajaloolane Arnold Soom (3. juuni 1900 – 28. juuli 1977). – Tuna. Ajalookultuuri ajakiri 2016 (2), lk 71–90.

Liiv, Otto 1932. Eesti Riigi Keskarhiivi tegevuse ülevaade 1921–1932 ja arhiivide loend. – Eesti Riigi Keskarhiivi Toimetised nr 2.

Liiv, Otto 1932. Eesti arhiivinduslikest üritusist Eesti iseseisvumiseni.. – Ajalooline Ajakiri 1932 nr. 1, lk 15–36.

Liiv, Otto 1933. Arhiivi mõiste, ajalugu ja ülesanded. – Arhiivinduse käsiraamat I, lk 7–21.

Liiv, Otto 1936. Eesti arhiivinduse ajalooline areng. – Arhiivinduse käsiraamat II, lk 7–30.

Liiv, Otto 1937. Riigi Keskarhiiv 1932.–1937. a arhiivinduslikke eriküsimusi. – Eesti Riigi Keskarhiivi Toimetised nr 5.

Liivimaa 1638. a Maarevisjon. Eesti asustusala I. Kaguosa. Toim H. Rebane. 1941. – ENSV Riigi Keskarhiivi Tartu Osakonna Toimetused nr 1(7).

Miller, Voldemar 1994. 1944. aasta ühe Eesti inimese elus. – Looming 1994-12, lk 1645–1656.

Paavle, Indrek 1996. Voldemar Miller ja Eesti Ajalooarhiiv – Kleio. Ajaloo ajakiri 3(17), lk 3–14.

Paavle, Indrek 1998. Eesti NSV Riiklik Ajaloo Keskarhiiv 1940–1970. Peaseminaritöö. Juhendaja prof Aadu Must. Tartu

Pillak, Peep 1991. Ajaloolise arhiivi asutamine ja Tartu Ülikool. – Kleio. Teaduslik-populaarne ajaloo almanahh, lk 56–59.

Pillak, Peep 1997. Erik Tender 95. – Kleio. Ajaloo ajakiri 1997, nr 1 (19), lk 62–63.

Pillak, Peep 2001. Erik Tender. – Eesti Teadusliku Seltsi Rootsis aastaraamat, XII, 1991–1999, lk 331–335.

Pillak, Peep 2005. Otto Liiv 100. – Tuna 2005(4), lk 152–154.

Pohjala, Raimo. Arno Rafael Cederberg ja Eesti arhiivinduse süünd. – Kultuurisild üle Soome lahe. Eesti-Soome akadeemilised ja kultuurisuhted 1918–1944, lk 373–421. Tartu 2005: EESTI KIRJANDUSMUUSEUM.

Rakendatakse asendamatus menetlus. – Postimees, 6. mai 1943, lk 3.

Riigi Keskarhiivi kodukord : alus: arhiiviseadus §-d 17 ja 22 (RT 53-1935). Tartu 1937: K. Mattiesen.

Tartu prefekt. Teadaanne meesisikute omakaitse teenistusse arvele võtmise kohta. – Postimees, 4. november 1943, lk 2.

Mäe, Hjalmar. Eesti Rahvas! – Postimees, 1. veebruar 1944, lk 1.

Ränk, Gustav. Sest ümmargusest maailmast laiemasse maailma. 2010: Eesti Päevaleht, AKADEEMIA.

Soom, Arnold. Mälestusi. Artikleid. Tartu 1996: Eesti Ajalooarhiiv.

Trikkant, Lea 1977. Tartu ülikooli raamatukogu aastatel 1940–1945 – Tartu Riikliku Ülikooli toimetised 423, lk 5–19.

Õpetatud Eesti Selts 1838–1938. Lühike tegevus-ülevaade. Tartu 1938: K. Mattiesen. Rakendatakse asendamatus menetlus. – Postimees, 6. mai 1943, lk 3.

INTERNETILEHEKÜLJED:

AKADEEMILINE AJALOO SELTS – <http://ajalooselts.blogspot.com.ee/> – 17.05.16

Võõrsõnade leksikon – <http://www.eki.ee/dict/vsl/index.cgi?Q=laudatur&F=M&C06=et> – 18.05.16

Arhiivi ajalugu - http://www.arhiiv.ee/public/EHA_Ajalooarhiiv/Uldine/arhiivi_ajalugu.pdf -
11.02.2016

SUMMARY

Erik Tender - head of Tartu's Center archive of Estonian Self-Administration 1942-1944

Erik Tender 1902-1991 was a historian, archivist and of course an active member of society by taking part of more than one organization's activities. Just to name a few of his roles he held during his life time. Although his name might not be as known as some of the other Estonian archivists, he was the head of Tartu's Center archive of Estonian Self-Administration during a challenging time of German occupation 1942-1944.

This paper focuses on problems that an archive faced during German occupation 1942-1944 through Erik Tender's point of view. Questions that this theses presents are: how Tender impacted the archive, if he tried to keep the situation stable, what were the conditions at the archive during German occupation and what the problems were that Tender had to deal with the most?

Different experiences in the course of Erik Tender's life had an impact not only on the direction his own life took, but also impacted how the archive in Tartu coped with different problems that occurred during the time when he was the head of the archive. Taking part of Estonian War of Independence and being a board member both in The Learned Estonian Society and Academical-History Society gave Tender different skills to deal with problems that the archive faced in 1942-1944. Tender's social circle later also had an impact not only in his personal life but also helped him along in his career.

Erik Tender was a precise and sometimes even pedantic man. In bureaucratic procedure he was very thorough. People have said that he was scared by the higher-ups, put this is some what an overstatement. He just preferred direct instructions and affirmation to his work.

During German occupation the archive faced many difficulties that were caused by the wartime and solutions weren't easy to find. Erik Tender was still able to put the archive's needs first and keep a cool head during even life-threatening situations.

In many cases Tender's hands were tied and despite all his efforts all of the problems couldn't be solved in consideration of the on-going war and German occupation. Many times, it wasn't possible to find sustainable solutions and the archive had to make do with what was possible.

Erik Tender tried to do his best and focus on the most important and burning problems.

In the future, evacuation of cultural assets can be studied further and comparing the activity of Tartu's archives with Tallinn's archive during the same period.

Lihtlitsents lõputöö reprodutseerimiseks ja lõputöö üldsusele kättesaadavaks tegemiseks

Mina, **Mirjam Remma** (sünnikuupäev 10.07.1994)

1. annan Tartu Ülikoolile tasuta loa (lihtlitsentsi) enda loodud teose bakalaureusetöö „Erik Tender Eesti Omavalitsuse Tartu Keskarhiivi juhina 1942–1944“, mille juhendaja on phd Aigi Rahi-Tamm,

1.1. reprodutseerimiseks säilitamise ja üldsusele kättesaadavaks tegemise eesmärgil, sealhulgas digitaalarhiivi Dspace'is lisamise eesmärgil kuni autoriõiguse kehtivuse tähtaja lõppemiseni;

1.2. üldsusele kättesaadavaks tegemiseks Tartu Ülikooli veebikeskkonna kaudu, sealhulgas digitaalarhiivi Dspace'i kaudu kuni autoriõiguse kehtivuse tähtaja lõppemiseni.

2. olen teadlik, et punktis 1 nimetatud õigused jäävad alles ka autorile.

3. kinnitan, et lihtlitsentsi andmisega ei rikuta teiste isikute intellektuaalomandi ega isikuandmete kaitse seadusest tulenevaid õigusi.

Tartus, 22.05.2017.